

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**М.РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЛДЫНДАГЫ
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ**

Диссертациялык кеңеш Д 08.17.543

**Кол жазма укугунда
УДК: 631.6.02 (575.2)**

УМАРОВА МАРИЯ

**АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН ӨНДҮРҮШТҮК РЕСУРСТАРЫ ЖАНА
АЛАРДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН
ЖОГОРУЛАТУУНУН ЖОЛДОРУ**
(Кыргыз Республикасынын материалында)

Адистик: 08.00.05. – Эл чарбасынын экономикасы жана башкаруу
(ишмердүүлүктүн тармактары жана чөйрөлөрү боюнча)

экономика илимдеринин доктору даражасын алууга диссертациянын
Авторефераты

Бишкек-2018

Бул иш К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин “Колдонмо информатика жана маалыматтар системасы” кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи:

экономика илимдеринин доктору,
профессор, КР УИАнын мүчө-корр.

Балбаков Мурат Балбакович

Расмий оппоненттери:

экономика илимдеринин доктору, профессор
Жумабаев Жамалгазы Жумабаевич;

экономика илимдеринин доктору, профессор
Абдымаликов Кыдыр Абдымаликович

экономика илимдеринин доктору, профессор
Зулпукаров Аманкул Зулпукарович

Жетектөөчү уюм:

Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин "Улуттук экономика жана регионалдык өнүктүрүү" кафедрасы,
дареги: 7720000, Кыргыз Республикасы,
Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44

Диссертациялык коргоо 2018-жылдын 16-мартында саат 14:00 М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Мамлекеттик башкаруу Академиясынын алдындагы экономикалык илимдердин доктору (кандидаты) окумуштуу даражасын алууга диссертацияларды коргоо боюнча Д 08.17.543 диссертациялык кеңештин отурумунда өткөрүлөт, дареги: Кыргыз Республикасы, 720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү, 58, отурум залы

Диссертация менен төмөнкү даректе таанышууга болот: Кыргыз Республикасы, 720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү, 58.

Автореферат 2018-жылдын 16-февралында таратылган.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, экономика илимдеринин кандидаты, доцент

Байтерекова Г.С.

ЖУМУШТУН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨЛҮШҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Чарба жүргүзүүнүн рыноктук шарттарында өндүрүштүк ресурстарды сарамжалдуу жана болушунча натыйжалуу пайдалануу маселесин чечүү, глобалдуу экономика системасына киришкен бардык өлкөлөрдүн башкы максаты болуп калды. Бул өлкөлөрдүн дүйнөлүк рынокко кирүү жана алардын туруктуу экономикалык өсүүсүн камсыз кылуу зарылдыгы менен шартталган.

Рыноктук мамилелердин калыптанышы Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторунун өнүгүшүнө терс таасирин тийгизди, анткени жер, эмгек ресурстары өтө натыйжасыз пайдаланылып, негизги каражаттары чындыгында толук физикалык жана моралдык жактан жешилип, айыл чарба тармагын өнүктүрүү үчүн жүргүзүлүүчү капитал жокко эсе болгон.

Ушуга байланыштуу айыл чарбанын ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу жана анын резервдерин практика жүзүнө ашыруу проблемаларын терең изилдөө, илимий жактан өтө чоң мааниге ээ болот.

Өндүрүштүк дарамет (потенциал), белгилүү болгондой, белгилүү бир чарбакер объекттин топтолгон жана продукциялары менен кызмат көрсөтүүлөрдө трансформациялануучу ресурстарды ургаалдуу пайдалануунун негизинде потенциалдуу продукциянын көлөмүн өндүрүүгө мүмкүн болгон жөндөмдүүлүгүнүн жыйындысы болот. Ал эми айыл чарбасынын ресурстук потенциалы - бул жаратылыш, эмгек жана материалдык-техникалык ресурстардын жыйындысы, ал сандык жана сапаттык параметрлерди эске алуу менен суммалык баалоо, оптималдуу структура, ошондой эле алардын өндүрүш процессине катышууларынын потенциалдуу мүмкүнчүлүгү менен берилет.

Чарба жүргүзүүчү субъекттердин натыйжалуулугу негизинен айыл чарба өндүрүштүк ресурстарын пайдалануунун таасиринен жана өз убагында жөнгө салуудан көз каранды.

Рынок шарттарында пайдалануучу ресурстардын эффективдүүлүгүнүн өсүшү ар бир эмгекчинин материалдык байлыгын жакшыртуунун жана улуттук кирешени көбөйтүүнүн, жалпы эле өлкөнүн экономикасын арттыруунун негизги булагы, башкы фактору боюнча кала берет.

Экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуу проблемасы, азыркы күндө чындыгында ар бир чарбакер субъект үчүн өзөктүү маселелердин бири болуп эсептелет. “Эффективдүүлүк” деген түшүнүк бул сөздүн кеңири маанисинде таасирдүүлүктү, натыйжалуулукту, өндүрүмдүүлүктү билдирет. Азыркы кезде жалпы методологиялык аспектте, эффективдүүлүк жалпы илимий түшүнүк болуп эсептелет. Ал эми жалпы маанисинде эффективдүүлүк – бул натыйжалар менен чыгымдардын катнашы.

Өндүрүштүк ресурстардын эффективдүүлүк деңгээлин ченөө жана аны жогорулатуу проблемасы аягына чейин чечиле элек маселе, ал андан аркы изилдөөлөрдү жана илимий техникалык мүнөздөгү жобону талап кылат.

Жогоруда көрсөтүлгөн проблемалардын илимий маанилүүлүгү Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын экономикасы үчүн каралып жаткан диссертациялык жумуштун актуалдуулугун, ошондой эле маселелердин тизмесин аныктады да, бул изилдөөнүн темасын тандоого негиз болду.

Диссертациянын темасынын ири программалар (долбоорлор), негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы.

Бул изилдөөлөр Кыргыз Республикасынын 2013-2017- жылдарда туруктуу өнүктүрүүнүн “Агро өнөр жай сектору” 10.1- пункту боюнча Улуттук стратегиясы, Кыргыз Республикасынын тамак-аш жана кайрадан иштетүү өнөр жайын 2016-2020- жылдарда өнүктүрүүнүн Концепциясы менен түздөн-түз байланыштуу.

Изилдөөлөрдүн максаты жана маселелери. Бул изилдөөнүн максаты айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатууну теориялык методологиялык негиздөө жана сунуштарды иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Негизделген максатка жана проблеманы иштеп чыгуунун даражасына ылайык диссертацияда төмөндөгүдөй маселелер коюлган:

- айыл чарба өндүрүштүк ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүнүн илимий - теориялык негиздерин изилдөө;
- айыл чарбасынын рыноктук экономикалык системасындагы өзгөчөлүктөрүн табуу;
- көп функциялуу айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстар менен өз ара байланышта иштөөсүнүн өзгөчөлүктөрүн табуу;
- жер жана суу ресурстарын пайдалануунун абалын анализдөө;
- жер жана суу ресурстарын пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун экономикалык механизмдерин негиздөө;
- айыл чарбасынын техникалык жабдылышы төмөн болуу шартта эмгек ресурстарын пайдалануунун өзгөчөлүктөрүн ачуу;
- айыл чарбасынын жыйынды ресурстарын пайдалануунун экономикалык эффективдүүлүгүнө комплекстүү баа берүүнү өткөрүү;
- дыйкан (фермердик) чарбаларда өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүнүн заманбап системасын өркүндөтүү боюнча сунуштарды негиздөө;
- жер жана суу ресурстарын пайдаланууну мамлекеттик жөнгө салуунун системасынын эффективдүүлүгүн аныктоо;
- заманбап айыл чарба кооперативинин моделин иштеп чыгуу жана анын эффективдүүлүгүнүн божомолдуу көрсөткүчтөрүн эсептеп чыгуу;
- сунушталган моделдин негизинде “Айыл чарба кооперациясы” программасын даярдоону сунуштоо.

Изилдөөлөрдүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы өндүрүштүк ресурстарды пайдалануунун экономикалык эффективдүүлүгүнүн теориялык жана методологиялык негиздөөдө, ошондой эле ресурстардын акталуусу төмөн деңгээлде болгон шартында пайдалануунун өзгөчөлүктөрүн табууда турат. Изилдөө процессинде төмөндөгүдөй натыйжалар алынды:

- айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарын эффективдүү пайдалануунун илимий-теориялык негиздери тереңдетилди жана негизделди;
- өндүрүштүк ресурстардын экономикалык эффективдүүлүгүнө таасир этүүчү көп функциялуу айыл чарбасынын иштөөсүнүн өзгөчөлүктөрү табылды;
- дыйкан (фермердик) чарбалардын ишмердүүлүгүн талдоонун негизинде “шарттуу дүң киреше” көрсөткүчү сунуш кылынды;
- жер ресурстарынын абалын жана алардын эффективдүүлүгүн жогорулатуунун төмөнкүдөй рычагдары иштелип чыкты: пайдаланылбаган айыл чарба жерлерин алуу; ижара акынын жана коммерциялык банктардын учёттук ставкасынын өлчөмүнө жараша, жер салыгынын ставкасын белгилөө; өстүрүлүүчү айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түрлөрүн эске алуу;
- өсүмдүктөргө сууну чыгымдоонун агротехникалык нормаларына таянып, сугат сууларынын келген булактарына карабастан, сугатка акы төлөөгө экономикалык негиздөө жасалды;
- дыйкан-фермерлердин кесиптик квалификациясын жогорулатуу чаралары сунушталды;
- пайдалануунун интенсивдүүлүгүн жогорулатууга жана экстенсивдүү факторлорду азайтууга мүмкүндүк берүүчү жыйынды ресурстардын (негизги фонддор, эмгек ресурстары, сугат суусу) экономикалык эффективдүүлүгүн комплекстүү баалоо аткарылды;
- өндүрүштүн техникалык-уюштуруучулук деңгээлин жакшыртуунун жана агрардык сектордун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун негизи катары, айыл чарба кооперативинин модели иштелип чыкты жана анын эффективдүүлүгүнүн божомолдуу көрсөткүчтөрү эсептелип чыкты.
- сунуш кылынган “Айыл чарба кооперациясы” программасын жүзөгө ашыруунун механизми негизделди.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү айыл чарба өндүрүшүндө жер, суу, материалдык жана эмгек ресурстарын натыйжалуураак пайдалануу боюнча экономикалык-уюштуруучулук чаралардын тизмесин иштеп чыгууда жана негиздөөдө турат. Теориялык жыйынтыктар, экономикалык механизмдер жана кооперативдин сунуш кылынган модели бул тармакты жана жалпы эле өлкөнү өнүктүрүүнүн келечектүү программаларын иштеп чыгууда мамлекеттик органдар тарабынын пайдаланышы мүмкүн. Иштелип чыккан сунуштарды жүзөгө ашыруу айыл чарбасынын эффективдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөлөрдүн экономикалык маанилүүлүгү айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу жана өнүктүрүүнүн келечектүү программаларын иштеп чыгуу боюнча конкреттүү сунуштарды даярдоодо болду, алардын Кыргыз Республикасынын айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы жана мелиорация Министрлиги ошондой эле мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан пайдаланышы мүмкүн.

Коргоого коюлуп жаткан диссертациянын негизги жоболору:

- айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүнүн негиздери теориялык жактан жалпыланды;

- көп функциялуу айыл чарбасынын анын өндүрүштүк ресурстар менен өз ара байланышта иштөөсүнүн өзгөчөлүктөрү такталды;

- жер жана суу ресурстарын пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун жаңы механизмдери негизделди;

- айыл чарбасында эмгек фонддору менен куралдануу төмөн болгон шартта, эмгек ресурстарын эффективдүү пайдалануунун чаралары аныкталды;

- дыйкан (фермердик) чарбаларда өндүрүштүн эффективдүүлүгүн аныктоочу - “шарттуу дүң киреше” көрсөткүчү сунушталды;

- айыл чарбасынын жыйынды ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүн комплекстүү баалоонун жыйынтыктары;

- агрардык сектордун натыйжалуулугун жогорулатууда өндүрүштүн негизги багыттары жана техникалык-уюштуруучулук деңгелинин ролу негизделди;

- айыл чарбасынын жер жана суу ресурстарын пайдаланууну мамлекеттик жөнгө салуунун системасынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу чаралары сунушталды;

- айыл чарба кооперативинин заманбап модели иштелип чыкты;

- өндүрүштүк ресурстардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга багытталган, автор киргизген сунуштарды эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун экономикасын өнүктүрүүнүн божомолу иштелип чыкты.

Талапкердин жеке салымы айыл чарбасынын майда товардык өндүрүшү жана өндүрүштүк ресурстары менен жетишсиз камсыз болуш шарттарында экономикалык эффективдүүлүгүнүн айрым көрсөткүчтөрүн тактоодо болду. Автор дыйкан (фермердик) чарбалар үчүн “шарттуу дүң киреше” деген түшүнүктү киргизет, бул көрсөткүч буюмга айланган эмгектин наркын жана тыштан көрсөтүлгөн кызмат көрсөтүүлөр үчүн акыны чыгарып таштагандан кийинки пайданы камтыйт.

Сервистик кызматтардын көрсөтүлүшүнө акынын наркына буюмга айланган эмгекке жана жаңыдан түзүлгөн эмгекке кеткен чыгымдар кирет.

Изилдердин натыйжаларын апробациялоо. Диссертациянын материалдары “Айлана чөйрө жана айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүү” (Бишкек, 2009) эл аралык илимий-практикалык конференциясында; “КРдын өнүгүшүнүн азыркы этабындагы мелиорациянын жана суу чарбасынын илимий-техникалык потенциалын өнүктүрүү” (Бишкек, 2009) эл аралык илимий-практикалык конференциясында; “XXI кылымдагы экономика, мамлекет жана коом” эл аралык илимий-практикалык конференциясында, РГТЭУ басмасы (Москва, 2013 Science and education, IV International research and practice conference (Munich, Germany, 2013); “Региондордун социалдык-экономикалык, социалдык саясий жана социомаданий өнүгүшү” III эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Прага, 2013),), The Strategies of Modern Science Development VIII International scientific-practical conference Proceedings. Create Space North Charleston, SC (USA, 2015); “Экономиканы глобализациялоо шарттарында агроөнөр жай комплексин инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясы” эл аралык илимий-практикалык конференциясында (ФГБОУ ФПЛ Император Петр I атындагы Воронеж МАУ, 2015)

Диссертациялык жумуштун негизги жоболору жалпы көлөмү 32 басма табак болгон 63 илимий эмгектерде жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Жумуш кириш бөлүмүнөн, беш главадан, жыйынтыктардан, пайдаланылган булактардын библиографиялык тизмесинен турат. Диссертация 275 бетте баяндалып жазылган, ал 66 таблицаны, 1 сүрөттү камтыйт. Библиографиялык тизмеге 237 аталыш кирет.

ЖУМУШТУН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш бөлүмүндө диссертациянын темасынын актуалдуулугу негизделди, максаттары жана маселелери аныкталды, изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана анын илимий натыйжалары ачылып көрсөтүлдү, коргоого коюлуп жаткан негизги жоболор негизделди, жумуштун натыйжаларын апробация чагылдырылды.

Биринчи главада “Өндүрүштүк ресурстардын илимий-теориялык негиздери жана алардын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу” деген темада төмөнкүлөр каралды: айыл чарба өндүрүштүк ресурстарынын экономикалык натыйжалуулугунун илимий-теориялык негиздери; айыл чарбасында азыркы экономикалык системасынын өзгөчөлүктөрү; айыл чарбасынын көп функционалдуулугу жана анын өндүрүштүк ресурстар менен байланышы.

Коомдук өндүрүштү өнүктүрүүнүн деңгээли анын эффективдүүлүгүндө чагылат. Кандай гана этапта болбосун, коом кандай чыгымдар менен өндүрүштүн натыйжалары жетише турганына кайдыгер карабайт.

Экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуу проблемасы бүгүнкү күндө жалпы өлкөнүн жана, асыресе, ар бир чарбакер субъектин экономикасынын өнүгүшү үчүн өзөктүү маселелердин бири болуп эсептелет. “Эффективдүүлүк” деген түшүнүк сөздүн кенири маанисинде натыйжалуулукту, өндүрүмдүүлүктү билдирет, ал эми теориялык аспектте, натыйжалар менен чыгымдардын катнашын билдирүүчү жалпы илимий термин болуп калат. Экономикалык эффективдүүлүктүн көрсөткүчү бүтүндөй коомдук өндүрүштүн натыйжалуулугуна баа берүү үчүн пайдаланылат, ал колдогу чектелген ресурстар менен коомдун баардык мүчөлөрүнүн муктаждыктарын толугураак канааттандырганда эффективдүү өнүгүүдө деп эсептелет.

“Эффективдүүлүк” категориясы экономикалык адабиятта татаал, көп факторлуу экономикалык кубулуш катары чагылдырылат да, ал жалаң эле сандык эме, ошондой эле сапаттык мазмунду туюндурат. Эгерде экономикалык эффективдүүлүк өндүрүштүк-чарбалык натыйжалуулукту чагылдырса, эффективдүүлүк болсо коомдук өндүрүштүк процесстин бүтүндөй жыйындысынын эффективдүүлүгүн көрсөтөт.

Чыгымдар менен ресурстардын бирдигинен акыркы натыйжаларды максималдаштыруу же акыркы натыйжанын бирдигине чыгымдар менен ресурстарды минималдаштыруу – коомдун, эмгек жамаатынын жана ар бир

адамдын баштапкы максаты ушундай. Бул ага жетишүүнүн максаты, методдору, потенциалы жана экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуунун жолдору экономика илиминин мазмуну болуп эсептелет.

Экономикалык категория катары, өндүрүштүк мамиле катары каралып жаткан эффективдүүлүктүн тектүү белгисин К.Маркстын төмөнкүдөй кыска формуласы менен аныктоого болот: "...өндүрүштүк максатка эң аз каражаттары чыгымдоо менен жетишүү" (Маркс К.Капитал. Саясий экономиканы сындоо, М. 1973 т.1.10-б).

Аны андан кеңирирээк өндүрүштүн бардык кайрадан өндүрүүнүн натыйжалуулугу катары же экономикалык таасирдин бирдигин өндүрүүдө бул ресурстарды үнөмдөө катары аныктоого болот. Өндүрүштүн натыйжасы коомдук азык (продукт) болгондуктан, ал экономикалык эффект катары бааланат.

Коомдук өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн деңгээли көрсөткүчтөрдүн системасынын жардамы менен аныкталат. Көбүрөөк жалпыланган формасында коомдук өндүрүштүн экономикалык эффективдүүлүгү "өндүрүштүн натыйжасы- өндүрүштүн чыгымдары" катышы катары аныкталат.

Бирок бул көрсөткүч абдан жалпыланган, анткени продукциянын бирдигин чыгарууга туура келүүчү бардык чыгымдардын жыйындысынын эффективдүүлүгүн мүнөздөйт. Ошондуктан өндүрүштүн ар бир факторун өзүнчө эффективдүү пайдаланууну аныктоо үчүн экономикалык эффективдүүлүктүн төмөндөгүдөй конкреттүү көрсөткүчтөрдүн системасы колдонулат: эмгектин өндүрүмдүүлүгү, эмгек сыйымдуулугу, капиталды актоосу, материалды актоосу, капитал сыйымдуулугу, материал сыйымдуулугу, энергия сыйымдуулугу.

Азыркы замандагы экономикалык илимдин пикири боюнча экономикалык эффективдүүлүктүн көрсөткүчтөрү менен катар чарбакер субъекттердин жаратылышты пайдалануусунун эффективдүүлүгүн экологиялык- экономикалык эффективдин көрсөткүчүнүн жардамы менен аныктоо зарыл.

Социалдык эффективдүүлүктөрдүн көрсөткүчтөрү булар болуп эсептелет: калктын бир адамына ВВП жана ВНД, керектөөчү фонд, калктын жашоо деңгээли. Жашоонун деңгээли – бул белгилүү бир өлкөнүн элинин конкреттүү тарыхый мезгилдеги материалдык жана руханий байлыктар менен камсыз болуусунун абалы. Ал калктын бир адамына материалдык жана руханий байлыктарды чыныгы керектөөсүнүн деңгээли, ошондой эле анын улуттук социалдык стандартка – жашоочу минимумга туура келиши менен аныкталат.

Эффективдүүлүктүн маңызы – чыгымдардын – эмгектик, материалдык жана финансылык чыгымдардын бирдигине улуттук кирешенин (ички дүң продукт) көлөмүнүн олуттуу көбөйүшүнө жетишүү.

Рыноктук экономиканын шарттарында калктын эл керектөөчү сапаттык товарларга, азык түлүккө болгон муктаждыгын канааттандыруунун даражасы

(аз чыгымдар менен) өндүрүштүк ресурстарды пайдалануунун экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуунун натыйжасы болуп эсептелет.

Бардык тармактарда керектелүүчү наркты түзүү процесси өндүрүштүн төмөнкүдөй үч негизги факторунун сөзсүз катышуусун талап кылат: жумушчу күч, эмгек каражаттары жана предметтери. Продукция өндүрүү процессинин бардык элементтери өз ара тыгыз байланышта жана көз карандылыкта болушат.

Айыл чарбасындагы “Экономикалык эффективдүүлүк” деген түшүнүк татаал жана синтетикалык мүнөзгө ээ, ал айыл чарба өндүрүшүнүн көп функцияналдуулугу жана өзгөчөлүгү менен байланыштуу, анда жаратылыш ресурстары (жер, суу) эмгек каражаттары, эмгек предметтери жана эмгектин өзү менен биргелешип, өндүрүштү жана чыгымдарды бирге билдиришет.

Айыл чарбасынын көп функцияналдуулугу деген түшүнүк биринчи жолу расмий түрдө Европалык комиссия тарабынан 1999-жылы анын үч ар түрдүү миссиясын (функциясын) таануу менен аныкталат:

- өндүрүштүк функция (азыктануу тамактарын жана чийки зат өндүрүү);
- экологиялык функция (айылдык чөйрөнү жана ландшафты сактоо);
- социалдык-экономикалык функция (региондордун жашоо тиричилигин колдоо жана теңдештирилген аймактык өнүгүү).

Бул үч чөйрөдө бүтүндөй ресурстук потенциалды кайра өндүрүү жүзөгө ашырылат, социалдык - экономикалык функциялардын көп түрдүүлүгү ишке ашырылат, продуктыларды өндүрүүдө, иштетүүдө жана айыл чарба жерлерин коргоодо пайдаланылуучу салттуу билимдерди сактоо жана жандуу жаратылыш менен өз ара гармонияда жашоо камсыз кылынат

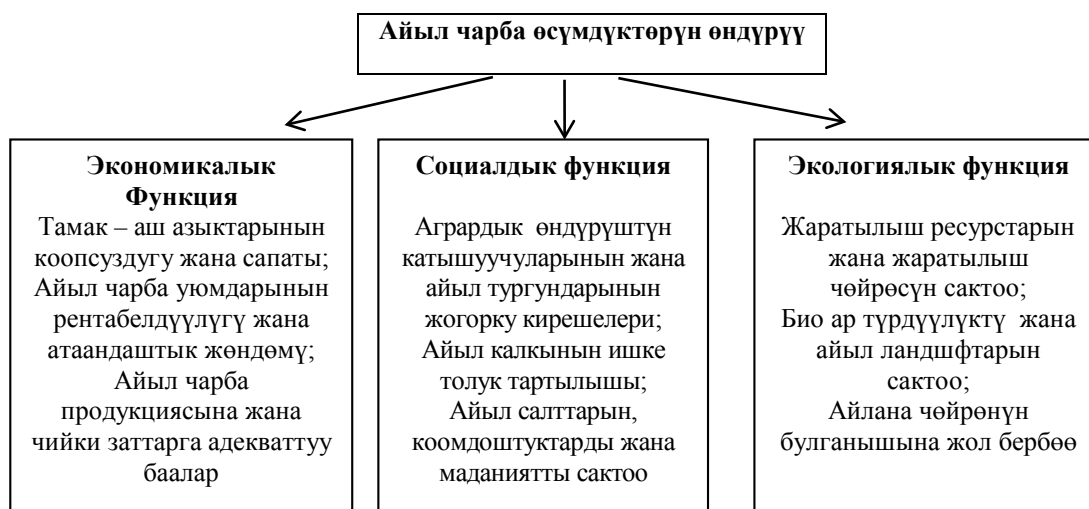
Өндүрүштүк функция: чийки затты өндүрүү, өндүрүлгөн продукцияны сатуу, тамак-аш азыктарын өндүрүү, кайрадан иштетүү боюнча ишмердүүлүк, туристтик кызматтарды көрсөтүү, биоэнергияны өндүрүүнү ж.б.;

Социалдык функция: маданий, билим берүүчү жана ден-соолукту бекемдөөчү иш-чаралар, ишке тартуу, салттарды сактоо жана муундарга калтыруу, социалдык ынтымакты калыптандыруу ж.б.;

Экологиялык функция: жаратылыш ресурстарын кайрадан өндүрүү, органикалык продукцияны өндүрүүнү, органикалык продукцияны өндүрүү, биоартүрдүүлүктү коргоо, жашылдандыруу, айлана чөйрөнү булгануудан сактоо ж.б.

Ар кайсы авторлор анализдөөгө белгилүү бир функцияларды киргизүүнү сунуш кылышат. Көп сандаган пикирлерди эске алып, айыл чарбанын функцияларын деңгээлдери боюнча бөлүштүрүп классификациялоону сунуш кылабыз (1-сүрөт).

Айыл чарбасынын көп функцияналдуулугу аны өнүктүрүүнүн жаңы стратегиясынын парадигмасы болуп калды. Азыркы замандагы айыл чарбасы улам көбүрөөк ар түрдүү функцияларга ээ болууда, алсак жаратылышты жана социалдык чөйрөнү башкаруу.

Азыркы айыл чарбасынын функциялары Rentinget. al., Kallas et al., Vaznonis пайдалануу менен авторлор тарабынан түзүлгөн

Айыл чарбасы микро,- мезо,- макро- жана мега деңгээлдердин бүтүндүгү катары көп деңгээлдүү социалдык экономикалык чөйрөнүн шарттарында функцияларын ишке ашырууда. Микро деңгээлде азыркы этапта аныктоочу мааниге көп функциялуу айыл чарбасын өнүктүрүүнү аныктоочу адаптивдүү курал катары диверсификация ээ болот. Мезо деңгээлде регионалдык рыноктордун абалына, эң алды менен, өндүрүштүк жана ресурстук функциялар таасир этет. Макро экономикалык туруктуусуздук көрүнүштөрдү, асыресе, инфляциялык процесстер, жумушсуздук, өндүрүштүк, ресурстук жана социалдык- маданий функциялар аткаруу мүмкүнчүлүгүнө түздөн-түз таасирин тийгизишет. Мега деңгээлде социумдун жашоосунун азыркы этабындагы феномен катары глобалдаштырууга айыл чарбасынын функцияларынын бүтүндөй жыйындысы дуушар болгон.

Жердин ири пайдалануучу болуу менен, агрардык өндүрүш региондун экономикалык өнүгүшүнө, айлана чөйрөнү коргоого жана айылдык коомдоштуктардын жашоо-тиричилигин колдоого олуттуу салымын киргизүүдө. Азыркы көп функциялуу өнүгүү айыл мейкиндигине айыл чарбасына байланышкан жаңы функцияларды киргизүүдө турат. Айыл региондорунун көп функциялуу өнүгүүсүнүн башкы максаты айылдыктардын жашоосун, эмгегин жана эс алуусунун шарттарын тынымсыз жакшыртуу, айыл чарбасына кирбеген кызмат көрсөтүүлөрдү берүү болуп эсептелет. Мындай өнүгүүнүн кыймылдатуучу күчү айылда жаңы коомдук-экономикалык инфраструктураны модернизациялоо же куруу болушу мүмкүн, ал жергиликтүү калктын ишке тартылуусун бир эле мезгилде кеңейтүү менен айыл чарбасына кирбеген ишмердүүлүктү өнүктүрүүгө, жумушсуздукту азайтууга, ошондой эле ишкердикти өнүктүрүүгө көмөк берет, бул кандай гана болбосун өндүрүштүк-экономикалык өсүштүн шарты болуп эсептелет.

Көп функциялдуу өнүгүүнүн негизин жергиликтүү ишкердүүлүк түзөт, ал, бир жагынан, агрардык сектору менен байланышпаган бизнестин калыптануусуна багытталган.

Бул жашоонун сапатын жогорулатууну, социалдык коргоону жана медициналык тейлөөнү жакшыртууну, айылдык жаштар үчүн кесиптик билим берүүнүн тармагын түзүүнү, аларга фермердик сертификатты берүүнү, кирешелүүлүктү жогорулатууну, заманбап тиричилик, маданий-спорттук инфраструктураны калыптандырууну талап кылат. Жаш фермерлери менен адистерди агрардык чөйрөгө тартуу саясаты чоң мааниге ээ болот, бул айыл жерлеринде турак-жай курулушун өнүктүрүүнү, фермердик ишти өнүктүрүү, туруктуу бизнес үчүн шарттарды түзүү максатында малдарга насыя каражаттарын берүүнү талап кылат.

Экинчи главадагы **“Өндүрүштүк ресурстарынын методологиялык негиздери жана алардын эффективдүүлүгүн баалоо”** темасында айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарын натыйжалуу пайдалануунун методологиялык негиздери; эмгек, жер жана суу ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну эске алуу менен, улуттук жана тармактык деңгээлде, кайрадан өндүрүүнүн натыйжалуугу каралат.

Кайрадан өндүрүү - бул жумушчу күчтүн жана эмгек каражаттарын, ошондой эле жаратылыш ресурстарын такай жаңылап туруу. Айыл чарбасында кайрадан өндүрүү төмөнкүдөй жаратылыштык-биологиялык системага түздөн-түз байланыштуу: жерди пайдалануу чөйрөсү, өсүмдүк өстүрүүчүлүк жана мал чарбасы. Бул коомдук-өндүрүштүк мамилелер чөйрөсү экономиканын, экологиянын биологиянын жана технологиянын биримдигин камсыз кылат.

Коомдук өндүрүштүн эффективдүүлүгүн изилдеген марксисттик теория фонддордун органикалык түзүлүшүнүн кыймылын жана ошого байланышкан экономикалык процесстерди жана көрсөткүчтөрдү да изилдеген. К.Маркстын аныктоосу боюнча капиталдын органикалык түзүлүшү туруктуу жана өзгөрүүчү капиталдын катышын көрсөтөт (C/V). Капиталдын органикалык түзүлүшүнүн өсүүсүнүн базасында мындай максатка жетишилет: “Авансияланган капиталдын минимуму менен кошумча нарктын же кошумча продуктун максимумун өндүрүү” (К. Маркс, Ф. Энгельс. Чыгармалар, т.26,11-б,608-б.).

Капиталдын органикалык курамынын өсүү мыйзамынын күчү (активдин, фонддун) жалпысынан өлкөнүн жана, асыресе, тармактык деңгээлдеги экономикасына мүнөздүү. Жалданма эмгек пайдалануучу уюмдардагы фонддордун органикалык курамы негизги фонддордун наркынын жана эмгек акы фондусунун катышы катары аныкталат да, эмгектин өндүрүмдүүлүгүн билдирет. Бул катыш тирүүлөй эмгектин үнөмдөлүшүн көрсөтөт. Эмгек акы фондусуна карата жүгүртүүчү каражаттарды эсепке алуу катышы боюнча фонддордун органикалык курамы буюмга айланган эмгектин үнөмдөлүшүнүн катышын билдирет.

Айыл чарба багытындагы негизги өндүрүштүк фонддорду эффективдүү пайдалануунун деңгээлин фонддун акталышы жана фонддун сыйымдуулугу сыяктуу жалпылоочу көрсөткүчтөрдүн тобун элестетүү максатка ылайыктуу. Көрсөткүчтөрдүн мындай системасы айыл чарбасы багытындагы негизги өндүрүштүк фонддорду агрардык тармактын субъектисинин өндүрүүчүлүк потенциалын түзүүчүлөрүнүн бири катары объективдүү баалоого жардам берет.

Капиталдын акталышынын жана иштиктүү активдүүлүктүн көрсөткүчтөрү айыл чарбалык ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгүнүн-ишкананын активдеринин рентабелдүүлүгүнүн негизги көрсөткүчү болуп эсептелет.

Жылдык баланс түзүлбөгөн дыйкан (фермердик) чарбаларында финансылык отчетуулук берилбейт, ошондуктан өндүрүштүн эффективдүүлүгүн эсептен чыгаруу (№1 формадагы жылдык отчеты бар чарбаларга окшоп), кирешелер (чыгымдар) жөнүндө отчет жасоо мүмкүн эмес. Ошондуктан эффективдүүлүктү анкеталоо жолу менен эсептеп чыгууга болот. Бул дүң продукциянын наркын, буюмга айланган эмгектин чыгымдарын жана тыштан айыл чарбалык кызмат көрсөтүүлөр үчүн (жер айдоо, себүү, түшүм жыйноо ж.б.) акы төлөөнү аныктоого мүмкүндүк берет.

Советтик агрардык теорияда айыл чарбасындагы дүң киреше дүң продукциянын наркы менен өткөн эмгектин чыгымдарынын, б. а. буюмга айланган эмгектин наркынын ортосундагы айырма катары эсептелип чыгарылуучу. Дыйкан (фермердик) чарбаларда ошондой жол менен дүң кирешени эсептеп чыгууга болбойт, анткени буга жалан эле материалдык чыгымдар эмес, ошондой эле кызмат көрсөтүүлөргө кеткен чыгымдар дагы кирет. Чыгымдардын акыркы чынжырында айыл чарбалык кызмат көрсөтүүлөрдү ишке ашырышкан четтен келген уюмдардагы кошумчаланган нарк түзүлөт.

Жалданма эмгек пайдаланылуучу дыйкан (фермердик) чарбаларында дүң продукциянын (ДП) наркы шарттуу түрдө ордун толтуруучу фондунан (ОТФ), керектөөчү фонддон жана топтоочу фонддон турат. Биз билгендей, дүң киреше (ДК) дүң продукциянын наркынан материалдык чыгымдарды (С) чыгарып салуу менен аныкталат (ордун толтуруучу фонд). Мындай чарбаларда керектөөчү фонддун (КФ) жана топтоочу фонддун (ТФ) өлчөмдөрүн эсептеп чыгуу учун ага кызмат көрсөтүүлөр үчүн чыгымдарды кошуу зарыл (К.К.-айдоо, себүү ж.б.):

$$\text{ДП} = \text{С} + \text{КК} + \text{ОТФ} + \text{ТФ} \quad (1)$$

Мына ошентип, дүң продукциянын наркынан ордун толтуруучу фондду жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн чыгымдарды алып салуудан кийин дыйкандарда шарттуу дүң киреше (ДК_ш) калат, ал керектөө фондунан жана топтоочу фонддон турат:

$$\text{ДК}_{\text{ш}} = \text{КФ} + \text{ТФ} \quad (2)$$

Шарттуу дүң кирешеге негизги каражаттардын амортизациясы, эмгек акысы жана киреше кирет. Дыйкан ал кирешелерди өзү каалагандай пайдаланат, б.а. керектөө үчүн же топтоо үчүн багыттайт.

Анкеталоонун негизинде биз Ош областынын Ноокат районундагы беш дыйкан чарбаларынын экономикалык көрсөткүчтөрүн эсептеп чыктык (1-табл.).

Бир гектар айдоо жерлеринен дүң продукциянын чыгышынын цифрасын караганда технологиялык эффективдүүлүк жерлери аз дыйкан чарбаларында кыйла жогору. Гайып дыйкан чарбасында колдо болгон 0,50 га айдоо жеринен жер аянттары чоңураак болгон башка дыйкан чарбаларга салыштырганда көбүрөөк дүң продукция алынган.

1-таблица. Кыргыз Республикасынын Ош облусундагы Ноокат районунун дыйкан (фермердик) чарбаларынын 2015-жылдагы көрсөткүчтөрү (миң сом)

	Гайып	Шаркы- ратма	Нур-4	Алихан	Азире- тим	бардыгы
Айдоо жерлери, (га)	0,50	1,5	1,8	2	4,8	10,6
Дүң продукция	179,8	210,0	257,5	434	990,0	2071,3
Ордун толтуруучу фонд	63,0	73,5	90,2	159	363,0	748,7
Керектөөчү фонд	19,7	23,2	32,0	29	46,6	150,5
Топтоочу фонд	82,7	96,5	114,7	99	554,1	947,0
Кызматтар үчүн чыгымдар	14,4	16,8	20,6	47	26,3	125,1
Шарттуу дүң киреше	102,4	119,7	146,7	228	600,7	1197,5
1 га дүң прод. чыгышы	359,6	140	143,1	217	206,3	195,4
1 га дүң киреше	204,8	79,8	81,5	114,0	125,1	113,0

Булагы: КР Ош облусундагы Ноокат районундагы дыйкан чарбаларды анкеталоо жолу менен автор тарабынан эсептелип чыккан.

Мындай жогорку көрсөткүчтөр дыйкан чарбасынын мүчөлөрүнүн өзүлөрүнүн күжүрмөн эмгегинин жана тыштан механизацияланган кызмат көрсөтүүлөрдөн баш тартуунун эсебинен жетишилген. Башка дыйкан чарбаларында дал ири чарбалардын ишмердүүлүгүнүн артыкчылыгы айкын көрүнөт.

Ички дүң продукт (ИДП) кирешелердин, чыгымдардын көлөмдөрү боюнча жана кошумча нарктын өлчөмү боюнча эсептелип чыгат.

Кыргызстанда 2015-жылы ИДПнын номиналдуу көлөмү 2000-жылдын деңгээлинен ашып, дээрлик 6,5 эсеге жетти, чыныгы өсүш темпи 188,3% түздү (2-табл).

2-таблица. Кыргыз Республикасынын 200-2015-жылдар үчүн ИДПнын көрсөткүчтөрү

Жылдар	ИДП, млн. сомов		Өсүштүн чынжыр- дуу темпи, %	Калктын саны (жыл башында), миң адам	Калтын бир адамына ИДП
	Номиналдык (күнүмдүк бааларда)	2015- жылдагы реалдуу баа			
2000	65357,8	224984,5	100,0	4949,5	45,5
2005	10089,7	269935,3	99,8	5189,8	52,0
2010	220369,3	335131,9	99,5	5418,3	61,9
2011	285989,1	355239,8	106,0	5477,6	64,9
2012	310471,3	354384,6	99,9	5551,9	63,7
2013	355989,1	393567,0	110,9	5663,1	69,5
2014	397277,1	409309,7	104,0	5776,6	70,9
2015	423635,5	423635,5	103,5	5895,1	71,9
2015 ж. к 2000 ж.	648,2	188,3		119,2	158,0

Булагы: КРдын Улуттук статкомитетинин 200-2015-жылкы маалыматтар боюнча автор тарабынан эсептелип чыккан.

ИДПнын объективдүү натыйдасын алуу үчүн отчёттук жана базистик мезгилдердин көрсөткүчтөрдү дефляторду пайдалануу менен 2015-жылдын бааларында кайрадан эсептелип чыкты. Бул инфляцынын таасирин жана

тармактык структурадагы болуп жаткан өзгөрүүлөрдү четтетүүгө мүмкүндүк берет.

Орточо геометриялык формула боюнча эсептелип чыккан ИДПнын орточо жылдык өсүш темпи 15 жылдын ичинде 4,3%ти түздү. Бул көрсөткүч боюнча Кыргызстан жакшы экономикалык өсүштү айгинелейт. Бул көрсөткүч негизинен сапаттык тартипте. Белгилей кетүү керек, экономикалык өсүштүн мындай жогорку темптери Кыргыз Республикасынын алдында турган маселелерди чечүүгө көмөк берет, анткени теориялык планда кандай гана болбосунун өкмөттүн башкы максаты калктын жашоо-тиричилигин жогорулатуу болуп эсептелет.

“Экономикалык өнүгүү” категориясы “экономикалык өсүш” категориясынан айырмаланып өлкөнүн экономикасынын сапаттык жагын көрсөтөт. 2-таблицадагы маалыматтарынан жасалган эсептөөлөр көрсөткөндөй, 2000-жылдан тартып 2015-жылга чейинки ИДПнын республиканын ар бир адамына карата орточо жылдык өсүш темпи 3,1% түздү. 2015-жылдын реалдуу цифраларында орточо абалдык ИДП 71,9миң сомду түздү (АКШ 1,9миң доллары). 2011-жылдан тартып 2015-жылга чейин ал 137,5% өскөн жана бул учурда орточо жылдык өсүш темпи 8,3%ке барабар, бул өткөн жылдарга салыштырганда кыйла жогору дегенди билдирет.

Айыл чарбасындагы спецификалуу өзгөчөлүктөргө карабастан, дүң продукцияны өндүрүүнүн өсүш темпинин көрсөткүчтөрү жалпысынан калктын ар бирине карата алганда анын эффективдүүлүгүн мүнөздөйт. 1990-2015-жылдар үчүн айыл чарбасынын дүң продукциясынын көлөмүнүн динамикасы көрсөткөндөй, тармакта 1990-жылдагы көлөмгө 2000-жылдан кийин гана жетишилди. Дүң продукциясынын деңгээли 1995- жана 2000-жылдарда 1990-жылга карата алганда жогорудагыга жараша 61,5жана 90,9%ти түздү (3 табл.).

3-таблица. КР айыл чарбасынын 1990-2015-жылдар үчүн экономикалык өсүшүнүн жана экономикалык өнүгүүсүнүн динамикасы

	1990 -ж.	1995 -ж.	2000 -ж.	2005 -ж.	2010-ж.	2015-ж.
Бардык дүң продукция (2015-ж. бааларында) млн. сом	152538,2	93807,0	138628,0	158256,2	171613,4	192242,4
Өсүштүн чынжырлуу өсүшү, %	100	61,5	147,8	114,2	108,4	112,0
Өсүштүн динамикалык өсүшү, %	100	61,5	90,9	103,7	112,5	126,0
Калктын ар бирине ДП, сом	35329	20126	28026	30494	31673	32611
Өсүштүн чынжырлуу темпи, %	100	57,0	139,3	108,8	103,9	103,0
Өсүштүн динамикалык темпи, %	100	57,0	79,3	86,3	89,7	93,2

Булагы: Эсеп КРдын Улуттук статкомитетинин 1990-2015-ж. үчүн маалыматынын негизинде автор тарабынан жасалган.

2015-жылы агрардык тармактын дүң продукциясынын көлөмүнүн өсүшү 1990-жылдын деңгээлине карата 26,0% түздү. Бирок сапаттык көрсөткүч болгон калктын ар бирине дүң продукциясынын өндүрүлүшү 1990-жылдын

деңгээлине жетпейт да, 93,2% түзөт Белгилей кетели, айыл чарбасынын экономикалык эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүн эсептеп чыгууда башкы орунду дүң продукцияны өндүрүүнүн көлөмү ээлейт.

Улуттук жана тармактык экономикага экономикалык жана экономикалык эмес факторлор таасир тийгизишет. Айыл чарбасындагы экономикалык фактор жалаң эле буюмга айланган жана жандуу эмгектин жыйынды чыгымдары эмес, жер жана суу ресурстардын болушу жана аларды пайдалануу менен байланышкан.

Алсак, Кыргызстанда дыйканчылык продукциясынын 90%тен ашууну сугат жерлеринен алынаарын белгилөө керек.

Жер ресурстарын пайдалануунун эффективдүүлүгүнүн баалоо башка ресурстарды пайдалануунун эффективдүүлүгүнөн айырмаланат. Азыркы шарттарда жерди пайдалануу качан жер аянтынын бирдигинен продукциянын чыгышы жогорулаганда, жер кыртышынын асылдуулугу сакталганда жана артканда, качан айлана чөйрөнүн экологиялык ресурсу камсыз кылынганда эффективдүү деп эсептелет.

Жер рынокто баага ээ, ага рента жана ссудалык процент таасир этишет. «Рента» деген түшүнүк сөздүн кеңири маанисинде – бул капиталдан, жерден такай киреше алып туруу, ал эми кууш маанисинде - бул жер ээси алуучу киреше. Жер рентасынын пайда болушунун маанилүү шарты жерге болгон монополиянын эки түрү эсептелет: 1. Жерге менчигинин монополиясы, ал абсолюттуу рентаны туудурат. 2. Чарба жүргүзүүнүн монополиясы, мында ишкер адам ижарадагы жеринде монополдуу чарба жүргүзөт, монополиянын бул түрү дифференциалдуу рентаны туудурат. Жер рентасы жерди жана башка жаратылыш ресурстарын пайдалануудан алган кирешени билдирет, алар чектүү болот. Башкача айтканда, бул ресурстарды, анын ичинде сууну пайдалануу үчүн акы.

Америкалык экономист – аналитик Генри Джорж өзүнүн «Прогресс жана жакырдык» (1879) деген китебинде 19-кылымда эле жер рентасына 100 проценттүү салык салуу зарыл деп эсептеген.

Жерге болгон баа рентаны капиталдаштыруу жолу менен аныкталат. К.Маркс ренталык мамилелерди талдап жатып жердин баасы менен арендалык акынын ортосундагы өз аранын мыйзам ченемдүүлүгүн байкаган. Ал белгилегендей, жердин сатып алуучулук баасы жер ээси алган жылдык кирешелердин белгилүү саны боюнча эсептелип чыгат. Чындыгында бир кече жыл мурда акы төлөнгөн рента сатылып алынат. Рента канчалык жогору болсо, жер ошончолук кымбат болот, ал эми акырында, жердин баасы- капиталды мөөнөтсүз салуу дегендик.

РАСХнын академиги В.В. Милосердов туура белгилегендей, жерге ээлик кылуунун тартуучу күчү жердин өзүндө эмес, анда каалагандай иштөө мүмкүнчүлүгүндө эмес, рентада болот. Дал ошол рента жеке менчик маселесин курч кылат.

Кыргыз Республикасынын жер фонду 20 млн. гектарга жакынды түзөт да, анын жарымынан көбү айыл чарбасына жарактуу жерлерге туура келет. Айыл чарба жерлеринин 85%ин жайыттар, 15%ин – айдоо жана чөп фонд ээлейт.

Дээрлик 9 млн. га аянтты ээлеген табигый мал чарбасын ийгиликтүү өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Бирок жайыттарды ашкере пайдалануу 2,5млн.га (27,6%) отоо чөптөрдүн басуусуна, 1.7 млн. га (18,7%) эрозияга, 3 млн. га (38,1%) деградацияга, 2,7 млн.га (29,9%) чөлгө айланууга дуушар кылды. Кыргыз мал чарбасы жана жайыттар илим-изилдөө институтунун маалыматтары боюнча 70% айылдарга жакын жайыттар деградацияланган ургаалдуу пайдалануучу жайыттардын 50%, алыскы жайыттардын 36% деградацияланган, анткени ал аянттарда мал жыл бою жайылтылат.

Жер ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана аларды коргоо үчүн келечекте Кыргызстанда мурда сугарылбаган ошондуктан пайдаланбай жаткан жерлерди мелиорациялоонун эсебинен жаңы жерлерди жүгүртүүгө киргизүү, ал эми шаардык жана муниципалдык (жергиликтүү) бийликтер айдоо жерлерин өндүрүштүк муктаждыктар жана турак-жай курулуштары үчүн тартып алууда башка жерлерди рекультивациялоо жолу менен калыбына келтирүүгө тийиш.

Кыргызстанда жер салыгы жергиликтүү болгондуктан, ал каражаттар жергиликтүү бийлик органдарынын карамагында калтырат. Жаратылышында салык кирешенин өлчөмүнөн алынууга тийиш Биз, жер рентасынын теориялык концепцияларын колдоо менен, бийликтин жергиликтүү органдарына жер рентасын жана өстүрүлүүчү айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түрүн эсепке алуу менен жер салымынын ставкасын коюуга укук берүүнү сунуш кылабыз.

Республикадагы ренталык механизмди жөнгө салуу маселесин азырынча жетиштүү чечиле элек деп баалоого болот. Бул чарба жүргүзүүнүн формаларынын көп түрдүүлүгү, жеке менчикке негизделген майда чарбалардын көптүгү менен шартталган.

Сугарылуучу дыйканчылыкты жүргүзүүнүн шартында айыл чарба өндрүшүндөгү ренталык механизмди жөнгө салуунун маанилүү маселесинин бири сууну пайдалануу үчүн рентанын болушу болуп эсептелет, ал жаратылыш ресурстарын пайдаланууда пайда болот. Суу, жаратылыш ресурстарынын бир бөлүгү катары, агропродукцияларды өндүрүү үчүн пайдаланат.

2015-жылдын маалыматтары боюнча, Республика боюнча сугат суусун пайдалануу боюнча кызмат көрсөтүүлөрдөн алынган акча каражаттары 74,4 млн. сомго жеткен. Эсептөөлөр муну көрсөтөт: Эгерде 1м³ суу үчүн акы (1га аянтка суунун сарпталышы норматив боюнча алынды) бтыйынды түзсө, анда 1 га жерди сугарууга акынын суммасы өсүмдүктөр боюнча төмөнкүдөй болот: кылкандуу дан эгиндери боюнча 132 сом, жүгөрү-234 сом, пахта-532, тамеки-216, кант кызылчасы жана картошка-288, жашылча-432, бакчалар-120, көп жылдык чөптөр боюнча 294 сомду түзөт.

4-таблица. Сууну пайдалануу үчүн акча төлөөнүн салыштырмалуу эсеби жана дүн продукциясынын жалпы чыгышындагы үлүшү

	Сугат жерлери-нин аянты, га	1 м³ сууга 4 тыйын акы төлөнгөндө			1 м³ суу 6 тыйын акы төлөнгөндө		
		1га үчүн акынын өлчөмү	Баардыгы миң сом	Жалпы плод чыгышка карата үлүш, %	1га үчүн акынын өлчөмү	Баардыгы миң сом	Доля к общему выходу прод., %
Дан эгин	322,1	88	28371,2	0,13	132	42556,8	0,2
Данды жүгөрү	102,3	156	15958,8	0,20	234	23938,2	0,3
пахта	14,3	348	4976,4	0,23	522	7464,6	0,35
Тамеки	0,6	144	86,4	0,09	216	129,6	0,1
Кант кызылчасы	5,0	192	960,0	0,17	288	1440,0	0,245
Картошка	84,5	192	16224,0	0,11	288	24336,0	0,16
жашылча	51,5	288	14832,0	0,06	432	22248,0	0,08
Бахча өсүм.	11,3	80	904,0	0,04	120	1356,0	0,06
Көп жылдык чөптөр	209,4	196	41042,4	0,39	294	61563,6	0,59
Башка тоют өсүмдүктөрү	34,9	88	3071,2	0,26	132	4606,8	0,38
Калган өсүмдүктөр	28,9	80	2312,0	0,17	120	3468,0	0,25
Калган өсүмдүктөр КР боюнча бардык сугат аянттары	865,1	149	128738,4	0,15	223	193107,6	0,22

Булактар: КРдын Улуттук статкомунун, КРдын айыл чарба тамак-аш жана мелиорация министрлигинин суу чарба Департаментинин маалыматтары боюнча автор тарабынан түзүлгөн.

Эгерде 2015-жылдын дан айдоо аянттарына бул расценкалар боюнча эсептесек, анда республика боюнча төмөндөгүдөй маалыматтарды алабыз (4-табл. караңыз): сугат сууларды пайдаланганы үчүн, дыйкандар 1м³ үчүн 4 тыйын ставкасы болгондо республика боюнча 1 га жерден орто эсеп менен 149 сомдон төлөйт. Ал эми 1м³ үчүн 6 тыйындан болгондо 223 сом төлөйт, бул дүн продукциянын көлөмүнө карата алганда 0,15 жана 0,22% түзөт.

Биздин пикирибизге, сугаруу максатында төлөнгөн мындай суммалар анчалык кымбат эмес, ошондуктан дыйкандардын кирешелерине олуттуу таасирин тийгизбейт. Сугат жерлеринде суусуз түшүм алууга мүмкүн эмес. Аба ырайынын шарттары нормада болгондо сугат сууларын зарылдыгына жараша гана пайдаланышат.

Ошондуктан ар бир райондо технологиялык нормалар боюнча суунун сарпталышын жана өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн түрлөрү боюнча түшүмдүн алынышын аныктоого болот. Ушуга таянып суу үчүн акынын өлчөмү бычылат. Сууну пайдалануу үчүн бардык каражаттар максаттуу пайдалануу үчүн айыл өкмөтүнүн эсебине түшүп, ички чарбалык каналдар менен арыктардын абалын жакшыртуу үчүн жумшалууга тийиш.

Биздин пикирибизге, Кыргыз Республикасынын салык кодексине сугат суусун пайдалангандык үчүн жергиликтүү салыктын түрүн киргизүү, аны жер-жерлерде максаттуу пайдалануу үчүн багыштоо боюнча толуктоо киргизүү

талапка ылайыктуу. Биздин оюбузча, сугат суусунун бирдигине акынын өлчөмүн көбөйтүүсүз суу ресурстарын эффективдүү пайдаланууну жогорулатуу мүмкүн эмес.

Кыргызстандын айыл чарбасында 2015-жылы 689,5 миң адам, же ишке тартылган бардык калктын 29,3% эмгектенген. Ошол эле мезгилде, өлкөнүн ички дүң продуктундагы (ИДП) айыл чарбасынын үлүшү араң 14,1% түзөт. Белгилей кетели, өлкөдө калктын саны көбөйүүдө, бирок 2015-жылы бул тармакта иштегендердин деңгээли төмөндөп, 2006-жылга салыштырганда 60,1ден 57,7% га азайган.

Айыл чарбасында иштегендердин эмгек ишмердүүлүгүнүн экономикалык эффективдүүлүгү эмгекке өндүрүмдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн негизги факторлору иштеген адамдардын саны, алардын эмгекке умтулуусу, билими менен квалификациясынын деңгээли жана ишкердүүлүк жөндөмдүүлүгү менен аныкталат.

Кеңейтилген кайра өндүрүү жана айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүү эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууну талап кылат. Кыргызстандын айыл чарбасында эмгектенген адамдардын саны 1990-жылы 573 миң адамды түзгөн, ал эми 2015-жылы дыйкан (фермердик) чарбалардын саны гана 400790 жеткен. Ошондуктан өлкөнүн агро тармагындагы эмгек өндүрүмдүүлүгү жай өсүүдө. Акыркы он жылдын ичинде эмгек өндүрүмдүүлүгү (азыркы баада) 270,3%ке өскөн (5-табл).

5-таблица. КРнын айыл чарбасындагы 2006-2015-жылдардагы эмгек өндүрүмдүүлүгү

	Дүң продукциясы, млн. сом		Адамдардын саны, миң	Эмгек өндүрүмдүүлүгү, миң. сом	
	Азыркы бааларда	2015- жылдын бааларында		Азыркы бааларда	2015 – жылдын бааларында
2006	72103,1	160946,6	699,1	103,1	230,2
2007	89736,5	166360,8	742,1	120,9	220,1
2008	112017,1	164667,7	742,9	150,8	221,7
2009	111073,5	176194,4	718,5	154,6	245,2
2010	115023,2	171613,4	699,1	164,5	245,5
2011	146381,3	175045,6	700,2	209,1	250,0
2012	163516	177146,2	688,0	237,7	257,5
2013	167897,9	181929,1	716,7	234,3	253,8
2014	191188,9	181019,5	727,3	262,9	248,9
2015	192224,7	192242,7	689,5	278,8	278,8
2015 ж. 2006 ж., %	266,6	119,4	98,6	270,3	121,1
Эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн орточо жылдык өсүш темпи, %	-	-	-	11,7	2,2

Булак: КРдын улуттук статкомунун 2006-жылы 2015-ж. маалыматтары боюнча автор тарабынан эсептелип чыкты.

Эгерде бул мезгилде иштегендердин саны өзгөрбөгөндүгүн эске алсак (98,6%), анда продукция өндүрүүнүн көлөмү да үч эсеге өсмөк. Бирок мындай өсүү болгон жок, ал мүмкүн дагы эмес. Өсүш баалардын ар түрдүүлүгүнүнүн эсебинен болду. Ушуга байланыштуу, биз 2015-жылдын бааларында дүң продукциянын көлөмүн эсептеп чыктык, ал өткөн жылдардагы эмгек

өндүрүмдүүлүгүнүн реалдуу деңгээлин көрсөтөт. Ал эми орточо жылдык өсүш темпи 2,2% түздүү.

Кыргызстанда эмгек ресурстарын эффективдүү пайдалануунун негизги жолдору-бул өндүрүштүн прогрессивдүү технологияларын жана инновациялык ыкмаларын киргизүү, айылдык кадрларын кесиптик деңгээлин жогорулатуу, демек, ошону менен алардын жашоо шарттарын жакшыртуу. Бирок майда, кирешеси төмөн дыйкан (фермердик) чарбаларда аларды кирилештирбесе бул максатты ишке ашыруу мүмкүн эмес.

Үчүнчү главадагы **«Кыргыз республикасынын айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарын пайдалануунун деңгээли»** аттуу темада өндүрүштүк ресурстарды пайдалануунун экономикалык эффективдүүлүгүнө комплекстүү баа берүү каралган.

Айыл чарба өндүрүшүнүн негизги фактору жана айыл чарбасында пайдалануучу табигый негизги ресурс жер болуп эсептелет, ал бир эле мезгилде предмет катары жана эмгек каражаты катары функцияларды аткарат.

2015-жылдын 1-январына карата айыл чарба жерлеринин аянты 10624,7 миң гектарга жетти, бул КРдын бүтүндөй жер фондунун 53,1%ти түзөт. Бардык категориядагы чарбаларда айдоонун үлүшүнө 12,1%, жайыттарга - 85,0, дын жерлерге-0,3% жана көп жылдык өсүмдүктөргө 0,7% туура келет.

Жерди эффективдүү пайдалануу белгилүү даражада жер аянттарынын структурасы (түзүмү) жана сапаты менен мүнөздөлөт. Айдоо жерлери жана көп жылдык өсүмдүктөр кыйла түшүмдүү, ошондуктан алардын жогорку салыштырма салмагы жерлерди жакшыраак пайдаланууга көмөк берет. Жерди экономикалык жактан баалоону аныктоодо түшүмдүүлүктүн көрсөткүчтөрү (ц/га), жер сыйымдуулугу (Зс) пайдаланат, ал 10 центнер продукцияны өндүрүүгө канча айдоо аянты зарыл экендигин көрсөтөт. Жердин экономикалык бааланышы төмөнкүдөй формула менен аныкталат:

$$Зс=10/Ус \quad (3)$$

мында, Ус-акыркы беш жылдагы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн орточо түшүмдүүлүгү.

Бул көрсөткүчтү объективдүү аныктоо үчүн окшош жаратылыш-климаттык шарттарга ээ болушкан областарда анализдөө өткөрдүк. Алынган маалыматтар башка бирдей шарттарда түшүмдүмү канчалык жогору болсо, жер сыйымдуулугу ошончо төмөн болоорун көрсөттү. Жер сыйымдуулугу айыл чарба жерлерин пайдалануунун технологиялык эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчү болуп эсептелет.

Ресурстарды пайдалануунун эффективдүүлүгүн комплекстүү баалоо-экономикалык анализдин бирден бир татаал маселесинин бири. Айыл чарба өндүрүшүнүн процессинде жер, эмгек, суу, материалдык ресурстар жана негизги каражаттар катышат. Бул ресурстардын эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү, өз өзүнчө, изилдөөнүн өткөн бөлүктөрүндө көрсөтүлгөн.

Россиялык чыгаан окумуштуу-экономист А.Д.Шеремет изилдөө мезгили ичинде жыйынды ресурстун өндүрүмдүүлүгүн салыштыруу жолу менен аларды пайдалануунун эффективдүүлүгүн комплекстүү баалады. Ал үчүн

продукциянын 1%ке өсүшүнө ресурстарын сапаттык көрсөткүчүнүн жана өсүшүнүн динамикасын пайдаланды. Анын методикасын негиз кылып алып, биз Кыргызстан боюнча айыл чарба өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн комплекстүү баасын эсептеп чыктык (6-табл.).

6-таблица. КРнын айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарын пайдалануунун сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү.

	2014 ж.	2015 ж.	Динамика, коэффициент менен
Ресурстардын пайдалануунун сандык көрсөткүчтөрү			
1. Дүң продукция, млн. сом	181019,5	192242,7	1,062
2. а) саны, миң адам	727,3	689,5	0,948
б) Эмгек акынын көлөмү, млн. сом	57749,6	68930,7	1,194
3. Негизги каражаттар, млн. сом.	637296,7	640809	1,006
4. Суу үчүн, млн. сом	66,4	74,4	1,12
5. Баардык ресурстар, млн. сом.	695112,7	709810,1	1,021
Ресурстардын пайдалануунун сапаттык көрсөткүчтөрү			
1. Эмгек өндүрүмдүүлүгү, миң сом.	248,9	278,9	1,12
2. Эмгек акынын 1 сомуна продукция, сом	3,135	2,789	0,89
3. фонддун акталышы, сом	0,284	0,3	1,056
4. Суу пайдаланган үчүн акыны чыгымдалган 1 сомуна продукция, сом.	2726,2	2583,9	0,948
5. Бардык ресурстардын өндүрүмдүүлүгү (акталышы)	0,2604	0,2707	1,04

Булагы: КРдын Улуттук статкомитетинен КРдын АЧТА жана М Министрлигинин суу чарба департаментинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн

Белгилей кетели, бул эсепке жер, жүгүртүүчү каражаттар кошулган жок, анткени жердин наркынын көрсөткүчү жок жана жүгүртүлүүчү каражаттардын, товардык-материалдык байлыктарынын чыгымынын учёту жүргүзүлбөйт. Дүң продукцияны баалоо 2015-жылдын баалары боюнча жүргүзүлдү.

Ресурстардын эффективдүүлүгүн баалоо үчүн алардын сапаттык көрсөткүчтөрүн аныктайбыз: акыны актоосу (1 сом эмгек акысына продукция); фондду актоосу, сууну актоосу (сууну пайдалангандык үчүн акы катары сарпталган 1 сомго продукция) жана ресурстардын өндүрүмдүүлүгү (акталышы).

Сапаттык көрсөткүчтөрдү 6-таблицадан 7-таблицага көчүрөлү. Ресурстардын өсүш темптеринин продукциянын өсүш темпине болгон катышы ресурстарды пайдалануунун экстенсивдүүлүгүн жана интенсивдүүлүгүн көрсөтөт.

Мисалы персоналдык саны 2015-жылы 2014-жылга караганда 5,2%ке төмөндөгөн, ал эми дүң продукцияны өндүрүү 6,2%ти түздү. Ошондо алардын катышы-0,839(-5,2/6,2) түзөт. Оң катышы экстенсивдүүлүктү, ал эми терси-ресурстарды пайдалануунун интенсивдүүлүгүн көрсөтөт.

Бул анализ менен сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрдүн таасир өтүүсүнүн үлүшүн аныктайбыз. Эмгек ресурстарын пайдаланууну наркы

боюнча салыштырмалуу оош-кыйышын эсептеп чыгуу үчүн эмгек акы фонду боюнча салыштырмалуу оош-кыйышы алынат.

7-таблица. КР боюнча айыл чарбасынын жыйынды ресурстарын пайдалануунун эффективдүүлүгүн комплекстүү баалоо.

	2014-ж.	2015-ж.	Сапаттык көрсөткүч. динамикасы коэфф. м/н	Прод.1% өсүшүнө ресурстардын өсүшү	Салыштырмалуу үнөм (-), ашыкча сарп(+)
1. Дүң продукция, млн. сом.	181019,5	192242,7	1,062	-	-
2. а) Адам саны миң киши	727,3	689,5	1,12	-0,839	-
б) Эмгек акысы, млн. сом.	57749,6	68930,7	0,89	3,129	7600,9
3. Негизги каражаттар, млн. сом.	637296,7	640809	1,056	0,097	-35999
4. Суу үчүн чыгым, млн. сом.	66,4	74,4	0,948	1,935	3,9
5. Жыйынды ресурстар, млн. сом.	695112,7	709810,1	1,04	0,339	-28394

Булактар: КРдын Улуттук статкомитетинин, АЧТА жана М министрлигинин алдындагы Суу чарба жана мелиорация Департаментинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн.

Тармактын эффективдүүлүгүн комплекстүү баалоо изилденип жаткан ар бир ресурсу боюнча салыштырмалуу оош-кыйышы менен аныкталат да , суммалоо менен жыйынды ресурстардын акталышын чыгарабыз.

1. Эмгек акы фонду боюнча салыштырмалуу оош-кыйыш:
 $68930,7 - (57749,6 * 1,062) = +7600,9$ млн.сом. (4)

2. Негизги фонддор боюнча салыштырмалуу оош-кыйыш:
 $640809 - (637297 * 1,062) = -35999$ млн. Сом (5)

3. Сууну пайдалануу боюнча салыштырмалуу оош-кыйыш:
 $74,4 - (66,4 * 1,062) = 3,9$ млн. сом. (6)

4. Жыйынды ресурстар боюнча салыштырмалуу оош-кыйышты аларды суммалоо менен чыгарабыз:

$7600,9 + (-35999) + 3,9 = -28394$ млн. сом. (7)

Жыйынды ресурстарды пайдалануунун эффекти негизги каражаттарды пайдалануудан алынган. Бул ырастагандай, ат-кол күчү менен аткарылат, заманбап техника менен жабдуу, негизги каражаттарды толуктоо кыбыр темптер менен өтүүдө. Өткөн жылдардын ичинде негизги каражаттар 2,1%ке, ал эми продукция-6,2%ке жогорулаган.

Эгерде жогруда көрсөтүлгөн методика боюнча жыйынды ресурстардын оош-кыйышын эсептеп чыксак, окшош цифраларды алабыз, бул методиканын тууралыгын ырыстайт:

$709814 - (695118 * 1,062) = -28394$ млн. сом (7-табл. караңыз). (8)

Айыл чарбасында жыйында ресурстарды пайдалануунун эффективдүүлүгүн баалоодо өндүрүштүн негизги каражаттары болгон жер

катышпайт. Бул өтө чоң кемчилик. Жерге жеке менчикти киргизүү менен (аны пайдаланууга) мамлекеттик жер кадастрынын ролу жогорулайт, ага жерди пайдалануунун ролу жогорулайт, ага жерди пайдалануучуларды каттоо, жердин санын жана сапатын учетко алуу, кыртышты бонтировкалоо, жерлерди экономика жагынан баалоо кирет. Кыргызстанда азыр 400 миңден ашуун дыйкан (фермердик) чарбалар бар. Алардын жеке менчик жер аянттары жана анын саны жана жайгашкан жери боюнча мамлекеттик каттоосу бар. Жер ээлери боюнча алганда жер кадастрынын башка параметрлери азырынча ачык боюнча калууда.

Өнүккөн өлкөлөрдө жер кадастры мамлекеттик учёттук-баалоочу атайын документ болуп эсептелет. Кадастрдан маалыматтары боюнча жер салыгынын ставкасы, сатып алууда жана сатууда зарыл болгон жердин баасы аныкталат, ошондой эле алар жерди күрөөгө коюуда аренданы жана ссуданы түзүүдө пайдаланылат. Баанын, б.а. жердин наркынын болушу изилдөөчүлөргө айыл чарбасындагы жыйынды ресурстарды эффективдүү пайдаланууну аныктоого мүмкүндүк берет.

Бул эмгекте биз республикадагы татаал финансылык ахвалды жана жер ээлеринин санын туруктуусуздуктун эске алып, жер кадастрын өткөрүүнү сунуш кылбайбыз. Ошол эле мезгилде, мамлекет келечекте жерлерди сатып алуу жана башка максаттардагы алакаларда реалдуу мамлекеттик пошлинаны белгилөө максатында бул жумушту аткарууга милдеттүү деп эсептейбиз.

Төртүнчү главадагы **“Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарынын потенциалы”** деген темада агрардык сектордун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун техникалык-уюштуруучулук аспектери, жер жана суу ресурстарын пайдалануунун мамлекеттик жөнгө салынышын укуктук жактан камсыз кылуунун аспектери, ошондой эле өндүрүштүк ресурстардын эффективдүүлүгүн жогорулатуунун негизги фактору катары квалификациялуу кадрларды даярдоо маселелери каралган.

Өндүрүштүк ресурстардын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуунун негизги факторлорунун бири өндүрүштүн техника факторлорунун бири өндүрүштүн техникалык-уюштуруучулук деңгээли болуп эсептелет. Чарбалык ишмердүүлүктүн техникалык-деңгээлин, өндүрүштү жана эмгекти уюштуруунун деңгээлин, чарбалык механизмди жана чарба жүргүзүүнү башкарууну уюштуруунун деңгээлин камтыйт. Жогоруда саналган факторлор өндүрүш процессинин негизги элементтерин пайдалануунун эффективдүүлүгүнө таасирин тийгизишет: эмгекке, эмгек каражаттарына, эмгектин предметтерине. Өндүрүш ресурстарын пайдалануунун сапаттык көрсөткүчтөрү өнүгүүнүн азыркы этабында анчалык жогору эмес. Эгерде жогоруда саналган факторлор ресурстарды пайдалануунун эффективдүүлүгүнө түздөн-түз таасирин тийгизишсе, социалдык жана жаратылыш шарттары кыйыр гана таасир этишет.

Республиканын айылдарында болгон айыл чарбасынын инфраструктурасы жана социалдык-тиричилик объекттери көп жагынан талкаланган, жараксыз абалга жетишкен. Жер кыртышынын асылдуулугуда,

жердин мелиоративдик абалы да начарлоодо. Ушуга байланыштуу айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн алдында олуттуу милдеттер турат.

Биринчиден, илимий-техникалык деңгээл тармагында булар зарыл:

- тармактагы илимий-изилдөөчүлүк иштердин деңгээлин, илимдин өндүрүш менен интеграциясын жакшыртуу;
- машина-трактордук паркты жаңылоо, айыл чарбасынын инфраструктурасын модернизациялоо;
- эмгек өндүрүштүүлүгүн өсүшүнө көмөк жана өндүрүш процесстерин механизациялоо деңгээлин жогорулатуучу жаңы технологияларды киргизүү.

Экинчиден, өндүрүштү жана эмгекти уюштуруу чөйрөсүндө булар зарыл:

- кооперациялоонун жана агроөнөр жайлык интеграциялоонун эсебинен өндүрүштү топтоштуруу менен борборлоштурууну ырааттуу жүзөгө ашыруу;
- колдо болгон ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу менен бизнес процесстерди иштеп чыгууга жана аткарууга багытталган чаралардын комплексин ишке ашыруу;
- иштин жагымдуу режимин орнотуу, өндүрүштүн маданиятын камсыз кылуу;
- эмгекти уюштуруунун, продукцияны сатуунун жана материалдык техникалык ресурстар менен жабдуунун прогрессивдүү формаларын киргизүү.

Үчүнчүдөн, башкаруучу ишмерлик жаатында буларды көңүлгө тутуу зарыл:

- тышкы экономикалык байланыштарды бекемдөөнүү;
- эмгек коллективдеринин социалдык өнүгүшүн;
- жаратылышты коргоо ишмердүүлүгүн жана жаратылыш ресурстарын (жер, суу) сарамжалдуу пайдаланууну.

Өнүгүп жаткан эл аралык кызматташтык бардык дүйнөлүк коомдоштуктун бардык улуттардын жашоосунун туткасы болгон жерди сарамжалдуу пайдалануунун жана коргоонун маанилүүлүгүн түшүнүүгө жана азык-түлүк маселесинин улам курчуп жаткандыгына маани берүүгө алып келди.

Дүйнөнүн калкы жер ресурстарынын чектүүлүгүнүн шартында жылына 80 млн. адамга көбөйүүдө. Жер планетасынын калкынын БУУнун калк жайгашуу Фондунун баалоосу боюнча 1987-жылы 5 миллиардды түзгөн, ал эми 2017-жылдын 1-январына карата 7,5 миллиард адамга жетти (Википедия). Ушуга байланыштуу, азыркы учурда азык-түлүктү өндүрүү хх-кылымдын 80-жылдарына салыштырганда эки эсеге көбөйтүлүшү, ал эми жерлерди пайдалуунун ургаалдыгы кыйла жогорулатууга тийиш.

Бирок асылдуу жерлерди, өсүп жаткан шаарлар, өнөр жай борборлору, транспорттук магистралдар, жолдор, энергетика системасына бөлүп алууга, ошондой эле жер кыртышынын деградациясынын, эрозиясынын, булгануунун кесепетинен дүйнөдө айдоо жерлеринин аянты Жердин бир адамына эсептегенде такай кыскарууда. Акыркы эле 20-жылдын ичинде ал 0,40

гектардан 0,24 гектарга, ал эми Азияда 0,13 гектарга чейин азайган. Бул көрсөткүч Кыргызстанда 0,6 жана 0,2 га түзөт. Жер ресурстары биомассаны, жаратылыш чөптөрүн, жаңыланып турган энергиянын ар кандай түрлөрүн жана чийки заттарды чыгарат. Бүтүндөй прогрессивдүү адамзат жашоо үчүн жердин асылдуугун жогорулатуу, жерди үнөмдүү, этияттуу пайдалануу талап кылынаарын түшүнүп калды, анткени ал өлкөнүн жыргалдыгынын, калктын аман-эсен жашоосунун жана ден-соолугунун булагы болуп эсептелет.

Расмий маалыматтар боюнча акыркы жылдарда республикада 13478 га аянтта өзүм билемдик менен турак жайлар курулган, анын 11784 гектары мурда сугат жерлери болгон. Мындай оор абалды жөнгө салуу максатында 2016-жылдын 19-мартында жер участкаларын которуу (трансформациялоо) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүлөр менен толуктоолорду киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (№21) иштелип чыккан. Бул мыйзамды кабыл алуу келечекте мындай ээн баш аракеттерди жасоого жол бербейт. Айыл чарбасына жарактуу, өзгөчө айдоо жерлер чектелген, ошондуктан мамлекеттик органдар ыңгайсыз жер тилкелерин рекультивациялоонун эсебинен бөлүнүп алынган жер аянттарын калыбына келтирүүлөрү керек.

Белгилей кетели, көп сандаган майда дыйкан (фермердик) чарбалар финансы ресурстарынын тартыштыгынан жер кыртышынын ресурстарынын деградация процесстерине активдүү каршылык көрсөтүүгө мүмкүнчүлүктөрү жок. Жердин асылдуулугун, өндүрүштүк ресурстарды пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун таасирдүү жолдору кооперациялоо, жер ээлеринин жана жерден пайдаланууга экономикалык жоопкерчиликти жана кызыкчылыктарын орнотуу болуп эсептелет.

Анын үстүнө майда дыйкан (фермердик) чарбалар өндүрүштүн жагымдуу илимий-техникалык шарттарын чындыгында калыптандыра алышпайт. Бул проблеманы чечүүнүн эки жолу бар. Биринчиси ийгиликтүү иштеп жатышкан дыйкан (фермердик) чарбалардын өндүрүшүн борборлоштуруу Экинчиси- дыйкан (фермердик) чарбалардын өндүрүштүк ишмердүүлүгүн, ошондой эле сервистик кызмат көрсөтүүлөрүн кооперациялоо.

Жогоруда баяндалгандын бардыгы өндүрүштүк жана башкаруучулук функцияларды натыйжалуу аткарууга жөндөмдүү квалификациялуу кадрларды даярдоонун жана кесиптик деңгээлине жараша болот. Рынок ата мекендик айыл чарба продукциялардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө жогорку талапты коёт, ал эми рынокто ийгиликти камсыз кылуу үчүн жогорку өндүрүмдүү эмгексиз мүмкүн эмес.

Ошол эле мезгилде иштин оор шарттары ушул мезгилге чейин кол эмгегинин үлүшү кыйла болгондугу республиканын айыл тургундарын эмгектенүүнүн альтернативдүү варианттарын издөөгө мажбур кылат. Ошондуктан Кыргызстандын айыл чарба тармагы жаш кадрлардын олуттуу жетишсиздигин башынан кечирип жатат.

Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдарда туруктуу өнүктүрүүнүн стратегиясынын “Таза коом. Жаны доор” проектинде мындай деп жазылган:

“Өлкөнүн башкы ресурсу өлкөнүн өнүгүшүн, экономиканын бардык тармактарында жаңы технологияларды иштеп чыгууну жана киргизүүнү камсыз кылышкан сабаттуу жана квалификациялуу кадрлар болуп эсептелет...”.

Бул эң маанилүү маселени чечүү үчүн кадрларды ар-кандай деңгээлде даярдашуучу окуу жайларды интеграциялоо; баштапкы кесиптик, атайын орто, жогорку жана жождон кийинки билим берүүнү камтыган бирдиктүү билим берүүчү комплексти түзүү боюнча мындан аркы жумуштар зарыл мындай билим берүүчү комплексинин стратегиялык милдети кадрларды даярдоонун тепкичтүү системасын караган үзгүлтүксүз билим берүүнү уюштуруу болуп эсептелет. Мындай маселени чечүү кадрларды кесипке даярдоого кетүүчү чыгымдарды кыйла кыскартууга, агроөнөр жай секторунун бирдиктүү билим берүүчү комплексин түзүүгө мүмкүндүк берет. Бул учурда жогорку айыл чарба мектеби үзгүлтүксүз кесиптик билим берүү системасында негизги координациялоочу борбор болуп калууга тийиш.

Бешинчи главадагы **“Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуунун артыкчылыктуу багыттары”** деген бөлүмүндө өндүрүштүк ресурстардын экономикалык эффективдүүлүгүнүн өсүшүнүн негизги багыттары аныкталды.

Кыргыз Республикасында калктын олуттуу бөлүгү (65%) айыл жерлеринде жашашат, ошондуктан агрардык сектордо ишкердүүлүктү өнөктүрүү айыл тургундарын ишке тартуунун көптөгөн маселелерин чече алмак, бул олуттуу көңүл бурууга татыктуу.

Чет элдердин практикасынан белгилүү болгондой, ал жерлерде фермердик чарбалар үй-бүлөлүк негизде жүргүзүлөт. Бул учурда фермалардын өлчөмдөр өтө ар кандай болот. Мисалы, АКШда майда фермалардагы орточо айдоо аянттары 57 гектарды түзөт. Кыргыз Республикасында чарбалардагы жер аянтынын өлчөмү 1,2 га түзөт. Көптөгөн чарбаларда (83,1%) 0,2 га; чарбалардын 15,3%де 2,8га; 0,8%-13,4га; 4%де - 68га аянтты ээлешет. Өзгөчө калкы жыш жашаган республиканын түштүгүндө фермалардын жер аянттары аз. Айыл чарба чөйрөсүндө ишкердүүлүк ишмердүүлүктү мындан ары ийгиликтүү өнүктүрүү кеңейтилген өндүрүштү түзүү жана эффективдүү агрардык өндүрүштү, кайрадан иштетүүнү, атаандаштыкка жөндөмдүү айыл чарба продукцияларын сатууну камсыз кылуучу маселелерин алдыга коёт.

Мына ошентип, агроөнөр жай секторунда экономикалык өнүгүүнүн маанилүү фактору болуп эсептелген ишмердүүлүк үчүн эмгек ресурстарынын сапаттык мүнөздөмөлөрүн калыптандыруунун жана өркүндөтүүнүн негизинде ишкердик ишмердүүлүктү натыйжалуу өнүктүрүүнү камсыз кылуу боюнча комплекстүү проблеманы чечүү зарыл.

Ишкердик ишмердүүлүктү эффективдүү өнүктүрүүнү камсыз кылуу боюнча проблеманы ийгиликтүү чечүү үчүн анык маалыматтарга ээ болуу зарыл шарт болуп эсептелет. Мурда айыл чарба өндүрүшү үчүн жер, эмгек жана капитал зарыл деп эсептелген. Бүгүнкү күнү бул балким жетишсиз. Мындан башка билим жана маалымат зарыл, аларды берүүнү эмгектин өзгөчө түрү деп эсептөөгө болот. Көп учурда алар айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн

атаандаштык жөндөмдүүлүгүн аныктоочу эң маанилүү фактор да болушат. Бул ресурстарды алып жүрүүчүлөр квалификациялуу кадрлар болуп эсептелет.

Айыл чарбасы - бул маалыматтык технологияны пайдалануунун идеалдуу чөйрөсү. Бардыгынан кеңири таралган маалыматтык технологиялар геомаалыматтык система (ГМС) болуп эсептелет. ГМС- технологиялары айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөр үчүн айыл чарба багытындагы жерлерди пайдалануунун абалы жөнүндө бир катар маалыматтарды чогултууга дайындалган. Айылдык ишкерлер бул маалыматтардын негизинде ар кайсы багыттагы иш-чараларды пландаштырышат: топурактын асылдуулугун сактоо; айыл чарба жерлеринин чектерин аныктоо жана картографиялоо; эсепке алынбай жана пайдаланылбай калган жерлерди табуу; жер семирткичтердин жылдык дозасын берүүнүн эсебин чыгаруу; техникаларды пайдалануунун маалыматтарын жана анализин жыйноо.

Келечекте жалаң эле мамлекеттик портал жөнүндө сөз кылбастан, ар бир чарбакер субъекттин менчик порталы (сайты) болуусу тууралуу ойлонуу керек, анда чарбакер субъекттин бардык маалыматтарын чагылдыруу зарыл. Албетте, маалыматтык ресурстарды таасирдүү пайдалануу Кыргызстандын агроөнөр жай өндүрүшүн дүйнөлүк рынокко интеграциялоонун шартында лидерлердин катарына кошуусу мүмкүн.

Эске сала кетүү керек, өлкөдөгү агрардык-жердик реформа тажрыйба менен мыйзамдык база жок болгон шартта өткөрүлгөн. Ал айыл чарбасын мамлекеттик колдоону жоюу менен коштолгон. Жерлерди кайрадан бөлүштүрүү жана аларды жеке менчикке өткөрүп берүү айыл чарбасын жүргүзүүнүн калыпталган системасын бузду, ошондуктан бул фактор Кыргызстандын агрардык секторун андан ары өнүктүрүүнүн башкы тоскоолу болду. Мына ушулардын бардыгы өндүрүштүн шарттарынын начарлашына, ошону менен анын эффективдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келди. Эгерде 90-жылдарда негизи өндүрүүчүлөр ири айыл чарба товар өндүрүүчүлөр болуп, алардын үлүшүнө дээрлик дүң продукциянын дээрлик 45% туура келсе, 2015-жылы алардын салыштырма салмагы 1,5% га чейин төмөндөгөн.

Бул кырдаал айылда майда товардык дыйкан (фермер) чарбалардын үстөмдүк кылуусуна алып келди, алар чоң кирешелерди ала алышпай жана дыйкандардын кыйла бөлүгү натуралай чарбаны жүргүзүшөт. Майда чарбалар өзүлөрүнө зарыл болгон материалдык-техникалык ресурстар, сапаттуу үрөндөр жана асыл тукум материалдар менен чындыгында камсыз кыла алышпайт.

Ошондуктан азыркы кезде айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн дээрлик көбү, кооперациялоо жогоруда саналган кыйынчылыктарды жеңүүнүн бирден бир келечектүү жолу экендигине, дал ошол кооперация агрардык тармактын өндүрүштүк ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүнүн өсүшү үчүн чоң мааниге ээ болооруна ынанышууда. Ушуга байланыштуу өлкөнүн өкмөтү айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүнүн даңгыр жолу аны кооперациялоо деп эсептейт.

Кыргыз Республикасын 2018-2040-жылдарда туруктуу өнүктүрүүнүн стратегиясынын “Таза коом. Жаны доор” проектинде баса көрсөтүлгөн: “...айыл чарбасынын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн майда менчик

чарбаларды кооперативдерге айландырууга көмөк берүү маанилүү. Бул айыл чарба субъекттери үчүн уюштуруунун оптималдуу формасы жана айыл тургундарына биргелешип чарба жүргүзүүгө жана кошумча нарк чынжырынын бардык шакектерин ортомчусуз интеграциялоого багытталган күч-аракеттерди бириктирүүгө мүмкүндүк берет. Кооперативдер фермерлердин атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жана рыноктук позицияларын жогорулатууга, айыл калкынын жашоо-тиричилигин жакшыртууга жөндөмдүү...”.

Бирок жакшы саясат аны ишке ашыруунун экономикалык механизми болбосо курулай декларация бойдон кылат. Бул аксиома Кыргызстандын айыл чарбасынын азыркы абалынын мисалынан ырасталат. Кооперативдердин саны 2011-жылдан тартып туруктуу эмес жана кыскаруу тенденциясына ээ. Ушундай эле абал айыл чарбасынын дүң продукциясынын өндүрүшүнүн көлөмү жана айдоо аянттары боюнча түзүлгөн (8-табл.).

8-таблица. КРдагы кооперативдердин саны жана 2011-2015-жж. үчүн айыл чарбасынын продукциясынын жалпы өндүрүшүндөгү жана айдоо аянттарынын түзүмүндөгү үлүшү

	саны, бирдик	Жалпы өндүрүштөгү үлүшү, %	Айдоо аянттарындагы үлүшү, %
2011	556	2,0	4,7
2012	525	2,0	4,4
2013	497	2,0	4,0
2014	513	1,6	3,7
2015	516	1,5	3,4

Булагы: КРдын Улуттук статкомунун 2011-2015-жылдар үчүн маалыматтары боюнча автор тарабынан эсептелип чыккан.

Келтирилген маалыматтар көрсөткөндөй, айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн кооперациялануу жөнүндөгү курулай чакырыктары алардын ишмердүүлүгүн инвестициялоосуз биз каалагандай натыйжаларды бербейт. Кооперациялоону жана айыл чарба кооперативинин минималдуу өлчөмүн колдоочу илимий жактан негизделген механизм жок.

9-таблица. Кооперативдин сунушталган модели боюнча эсептоо көрсөткүчтөрү

	Кооператив- дердин саны, бирдик	Жалпы өндүрүштөгү алардын үлүшү, %	Айдоо аянттарындагы алардын үлүшү, %
Дан эгин	113	3390	5429,5
Тамеки	1,0	22	167,5
Картошка	15	2550	2482,8
Жашылча	8	1600	3816,3
Тоют өсүмдүктөрү	63	6930	333,7
Айдоо аянты, бардыгы	200		12229,9
Көп жылдык өсүмдүктөр	20		2820
Дыйканчылык продукциясы			15049,9
Мал чаба продукциялоо			14459,7
Баардыгы			29509,6

Булагы: КРдын Улуттук статкомунун 2011-2015-жылдар үчүн маалыматтары боюнча автор тарабынан эсептелип чыкты.

Биз тарабынан КРдын Ош областынын чарбаларынын мисалында айыл чарба кооперативинин модели иштелип чыкты. Кооперативдик моделинин маңызы мында: бул райондун шартында ал кеминде 200 га сугат жерге ээ болушу керек (9-табл. караңыз).

Алардын техникалык базасын бекемдөө үчүн (кооперативдерди) инвестицияларга болгон муктаждык өтө жогору. Сунушталган кооперативге 7120,5 миң сом суммасындагы шаймандары толук техника талап кылынат (10-табл).

10-таблица: Кооперативдин сунушталган модели боюнча техникалык камсыздоо эсеби

	саны, бирдик	баасы, сом
Эгин чабуучу комбайн	1	5488000
Трактор (Беларусь) - МТз	1	845000
ТОРОЗ-152 (комплексте соко, чөп чапкыч, кыртыш кескич)	1	207000
Картошка отургузуучу	1	48000
Картошка казгыч	1	70500
Үрөн сепкич	1	12000
Культиватор	1	250000
Үрөн тазалагыч	1	200000
Бардыгы:		7120500

Эскертүү: эсептөө 2015-жылга техникага болгон баалар боюнча жасалды

Бул маселени чечүү үчүн кооперативге заемдук насыя каражаттары керек. Эгерде Өкмөт техникаларды сатып алуу үчүн проценттик ставкасы 7% болгон насыяны 10 жылга берсе, анда кооператив насыялык милдеттенмелерин толук төлөп берүүгө мүмкүнчүлүгү бар.

Ноокат району республиканын түштүк областында жайгашкандыктан ургаалдуу дыйканчылык жүргүзүүчү зонага кирет. Кооператив үчүн сугарылуучу айдоолорунун минималдуу аянты 200га болуусун сунуштайбыз. Ал эми тоолуу райондордо, ал, биздин эсептөөлөрүбүз боюнча, болжол менен 300 га түзүүгө тийиш. Эгерде республикада 865100га сугат айдоосу болсо, анда жалпы республика боюнча 3460 кооперативди түзүүгө болот. Албетте, бул процесс кыйла чыгымдарды жана белгилүү убакытты талап кылат. Бул маселени, биздин пикирибизге, кыска мөөнөттүү келечекте чечүү, “Айыл чарба кооперациясы” өндүрүштүк программасын тез даярдоо жана киргизе баштоо талапка ылайыктуу.

Биздин оюбузча, эгерде КРдын Өкмөтү кооперативдердин он процентине жылыга колдоо көрсөтүп турса, айыл чарба өндүрүшүн кооперациялоо процессине бүтүндөй өлкөнүн масштабында жакынкы он жылдын ичинде бүтүрүүгө болот. Эсептөөлөр буларды көрсөтөт: өлкө боюнча кооперативдерди техникалык жактан жабдуу үчүн 24,6 млрд. сом, же жылына 2,5 млрд. сом талап кылынат, бул 2015-жылдын чыгымдары боюнча алганда мамлекеттик бюджеттин 1,8%ин түзөт. Ал эми бюджеттик насыянын бир бөлүгү жылыга кайра келээрин, ал эми ИДП менен бюджеттин көлөмү өсүп жатканын эске алсак, кооперациялоо максатына чыгымдардын проценти бюджеттин структурасында азаят да, 1,8% эсептик көрсөткүчтөн төмөн болот.

2105-жылдын маалыматтары боюнча, өлкөнүн дыйкан (фермердик) чарбаларына 1037,2миң га, же ар бир чарбага эсептегенде 2,6 га жер аянты бекитилип берилген. Алардын көпчүлүгүндө талаалардын түшүмдүүлүк жана мал чарбасынын продуктуулук көрсөткүчтөрү төмөн. Эгерде ири өндүрүш басымдуулук кылып (кооперациялоо процесси аяктагандан кийин), айыл чарбасынын сапаттык көрсөткүчтөрү 1986-1987-жылдардын деңгээлине жетсе, анда эгин өндүрүүнүн көлөмү 2958 миң тоннага жетиши, же 160% ке өсүшү мүмкүн, башка өсүмдүктөр боюнча да ошондой эле өсүшкө жетишүүгө болот (11-табл.)

11-таблица. КРнын 1986-1987-жылдардагы түшүмдүүлүктүн деңгээлине жетишкендиги боюнча дыйканчылык продукциясын дүң өндүрүүнүн эсеби.

	2015 ж. аянт, миң га	Түшүмдүүлүк, ц/га		Дүң жыйым, миң тонна		
		2015-ж. факт.	1986-ж. факт.	2015-ж.	1986 -ж. түшүм боюнча	% менен
Буудай	297,3	23,7	30	704,6	891,9	126,6
Арпа	173,9	21,3	27	370,4	469,3	126,8
Сулу	2,5	27,2	28	6,8	7,0	102,9
Дандык жүгөрү	102,3	61,6	140	630,2	1432,2	227,3
Дан-бурчактуу	57,3	16,8	20	96,3	114,6	119,0
Башка дан эгин	8,6	34,7	50	29,8	43	144,1
Бардык дан- буурчактары	641,9	28,9	46,1	1838,1	2958,2	160,9

Булагы: 1986,2015-жж. үчүн КРдын Улуттук статкомунун маалыматтары боюнча автор тарабынан эсептелип чыккан.

1986-1987-жылдарды тандап алуунун себеби ошо мезгилде республиканын айыл чарбасында түшүмдүүлүк көрсөткүчтөрү боюнча эң жогору болгондугу менен түшүндүрүлөт.

ФАО нун критериялары боюнча, өлкөнүн азык-түлүктүк коопсуздугунун эң маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири ар бир адам жанына дан өндүрүүнүн орточо көлөмү болуп эсептелет. Эгерде анын деңгээлин бир адамга эсептегинде жылына 600 кг төмөн болсо, бул өлкөнүн азык-түлүктүк коопсуздугунун төмөнкү чектеги көрсөткүчү болот.

Кыргызстанда калктын ар бир адамына өндүрүлүүчү эгиндин чыныгы көлөмү 237 түзөт, бул деңгээл азык-түлүктүк коопсуздукту касыз кылуу үчүн жетишсиз деп эсептелет. Мындан тышкары, дан эгини жалаң гана тамактануу азыгы эмес, ал мал чарбасы менен бакма канаттуулар чарбасы үчүн да баа жеткис тоюткор.

Биз тарабынан 2015-жылдагы малдын санын 1986-жылдын көрсөткүчтөрү менен салыштыруу менен өткөрүлгөн эсептөөлөр көрсөткөндөй, Кыргызстанда сүт өндүрүүнүн өсүшү 150,4%, жумуртка-146,0%ти түздү (12-табл. караңыз). Жүн өндүрүү биз тарабынан 2015-жылдын деңгээлинде калтырылды, анткени кооперациялоо кыска мөөнөттүн ичинде өстүрүлүп жаткан малдын породалык курамын өзгөртө албайт. Эсептөөлөрдүн объективдүүлүгү үчүн эт өндүрүүнүн көлөмү азыркы деңгээлге калтырылды.

12-таблица. КРнын 1986-1987-жылдардагы продуктуулуктун жетишкендиги боюнча мал чарба продукциясын дүң өндүрүүнүн эсеби

	2015 жылга малдын саны, миң баш	Продуктуулук		Дүң өндүрүш, миң тонна		
		2015-ж. факт.	1986-ж. факт.	2015-ж. продукция боюнча	1986-ж. продукция боюнча	% менен
Сүт	757,4 (саан уй)	1955,5	3000 кг	1481,1	2227,2	150,4
Жумуртка	3831,0 (мекиян)	113 штук	165 даана	432,9 млн. даана	623,1 млн. даана	146,0
Жүн	5929,5 (кой)			12085	12085	100,0
Эт	2312 (шарттуу уйга бир баш)	88,1	88,1	208,3	208,3	100,0

Булагы: 1986,2015-жылдар үчүн КР Улуттук статкомунун маалыматтары боюнча автор тарабынан эсептелип чыккан.

2015-жылга айыл чарба продукциясынын дүң өндүрүлүшү 192242,7 млн.сомду түздү, анын ичинде дыйканчалыкта-97532,2 млн. сом, мал чарбасында 94710,5 млн. сом. Талаалардын түшүмдүүлүгү жана малдын азыктуулугу боюнча 1986-жылдагы көрсөткүчтөргө жетишкенде келечекте (2030-жылда) дүң үндүрүш 2015-жылдын баалары боюнча 238027,0 млн. сомду түзөт, анын ичинде дыйканчылык менен мал чарбасында 126685,3 жана 111341,6 млн. сомду түзөт. Эгерде «Айыл чарбасынын кооперациялоо» программасы 2020-жылда ишке ашыруу башталса, ал 2030-жылда бүткөрүлөт деп божомолдоого болот. Жалпысынан тармактын дүң продукциясы 45784,3 млн. сомду түзөт. Мамлекеттик каржылоонун ар бир сомуна айыл чарба продукциясынын дүң продукциясынын өсүшү, биздин эсептөөлөр боюнча, орто эсеп менен эки сомго жакынды түзөт.

Кооперациялоонун башкы максаты аградык өндүрүштүн субъектеринин күч-кубаттарын бириктирип, ресурстардын акталышынын жогорку көрсөткүчтөрүнө жетишүү үчүн жер, суу, эмгек жана материалдык-техникалык ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу болуп эсептелет.

Айыл чарбасынын туруктуу жана социалдык-экономикалык өнүгүшү, анда иштегендердин материалдык абалы, алардын өндүрүмдүү иштөөгө кызыгуулары өлкөдө жүргүзүлүп жаткан агрардык саясат менен аныкталат. Мамлекеттин айыл чарбасындагы саясаты товардык товар өндүрүчүлөрдү төмөнкүдөй багыттарда колдоо көрсөтүү аркылуу ишке ашырылууга тийиш:

-айылдык товар өндүрүүчүлөрдү укуктук жактан колдоо;

-алардын муктаждыктарын насыялоо системасы менен туруктуу камсыздоо;

-үрөнчүлүк жана асыл тукум мал чарбасы мене нарзан жана сапаттуу кызмат көрсөтүүлөрдү камсыздоо;

-жерлердин асылдуулугун жогорулатууга жана алардын эффективдүү пайдалануусуна көмөк берүү;

-жогорку илимий, технологиялык жана кадрдык деңгээлди колдоону камсыздоо;

-товардык товар үндүрүүчөлөргө үндүрүштү пландоого жана продукцияны сатууда жардам берүү (маалыматтык камсыздоо, маркетинг, инфраструктураны өнүктүрүү).

Албетте, мамлекеттин жөнгө салуу агрардык саясаттын бир бөлүгү болуп эсептелет, ошондуктан рыноктук шарттарда мамлекеттин ролу күчөтүлүүгө жана өркүндөтүлүүгө тийиш.

ТЫЯНАК

1. Айыл чарба өндүрүшү - бул өндүрүш ресурстарын - жерди, сууну, материалдык-техникалык жана эмгек ресурстарын конкреттүү продукцияга айландыруу процесси. Бул өндүрүш ресурстары өз ара аракеттенүү системасын түзүшөт. Бир ресурстун сандык жана сапаттык мүнөздөлүшүнүн өзгөрүүсү башка ресурстардын көлөмүнүн өзгөрүшүнө алып келет, демек өндүрүлүүчү продукциянын сандык жана сапаттык мүнөздөлүшүнүн өзгөрүшүн туудурат. Ошондуктан айыл чарба өндүрүшү өз ара байланыштуу элементтердин жыйындысы катары бир бүтүн системаны билдирет.

Айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүүнүн өзөктүү багыты катары көп сандаган изилдөөлөр менен ырасталган көп функциялуулук, комплекстүүлүк жана көп аспектүүлүк сыяктуу касиеттер болуп эсептелет. Айыл чарбасынын комплекстүү көп функциялуу өнүгүшү системалык мамиленин негизинде каралууну талап кылат жана анын ресурстук дармектерин толук ишке ашыруунун эсебинен тармактын туруктуулугун, атаандаштыгын жогорулатууга багытталат.

2. Ресурстардын бардык түрлөрүн сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу деген укуктук, уюштуруучулук, илимий, финансылык жана башка параметрлерди билдирип, алар экономикалык функцияларды жана өзүнүн ресурстук дараметин эффективдүү пайдаланууну айкалыштыруунун негизинде чарбакер субъекттин өнүгүүсүнө этаптарында жетишкен акыркы натыйжага карата сарпталуучу чыгымдар менен ресурстардын оптималдуулук маселеси актуалдуу болуп эсептелет. Экономикалык субъекттин ишмердүүлүгүнүн методологиялык негиздерин жана ишке ашырууну иштеп чыгуу үчүн оптималдуу экономикалык жана өндүрүштүк зарылчылык менен жетиштүү сандагы ресурстарга ээ болуу зарыл.

Ресурстарды сарамжалдуу пайдаланууну методологиялык жактан негиздөө ресурстарды үйрөнүп-билүү, мобилизациялоо, топтоо, бөлүштүрүү процессинин эффективдүүлүгүнө жетишүүгө комплекстүү мамилени, ошондой эле ресурстарды эффективдүү жана сарамжалдуу пайдаланууга багытталган пландаштырууну, көзөмөлдөөнү, мониторингди жана башка процедураларды жүзүгө ашырууну талап кылат. Айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарынын сарамжалдуу пайдалануун алардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга тийгизген таасирин аныктоочу жалпылоочу көрсөткүч эмгектик, материалдык-техникалык, жаратылыштык (жер, суу), маалыматтык жана финансылык

ресурчстар сыяктуу параметрлердин тийгизген таасирлерин баалоо болуп эсептелет.

Ресурстарды эффективдүү пайдалануунун методологиялык негиздери аларды практикада сарамжалдуу пайдалануу максатында илимий, теориялык негиздерди өркүндөтүүгө жана концептуалдуу мамиле жасоону издөөгө багытталган.

3. Жаңы экономикалык мамилелерге өтүүнүн шартында жерди сарамжалдуу пайдалануу маселеси күчөдү. Тилекке каршы, реформалардын ичинде Кыргыз Республикасында айыл чарба жүгүртүүсүнөн 100 миң гектарга жакын жер чыгарылып кеткен. Аларды күчөтүп пайдалануудан кыртыштын асылдуулугунун төмөндөшү чачылып жаткан жер семирткичтердин саны менен орду толтурулган эмес. Мелиоративдик системалар начарлап, шордонгон жерлердин аянты көбөйүүдө.

Айыл чарба продукциясын өндүрүү майда дыйкан чарбаларда топтоштурулган шартта жерлерди пайдалануунун эффективдүүлүгү себилүүчү аянттын бирдигинен дүң продукциянын чыгышы менен аныкталат. Дыйкан (фермердик) чарбалар, айылдык ишкерлер катары, продукциянын чыгышын жана тарткан чыгымдардын учетун жүргүзүшпөйт жана кирешеге, НДС (кошумча наркка) салык төлөшпөйт. Ушуга байланыштуу, биз жер салыгын киргизүүнүн, аны өстүрүүчү өсүмдүктөр жана дүң продукциянын чыгышына жараша градациялоонун талапка ылайыктуулугу жөнүндө сунушту даярдап киргиздик. Бул кадамды жер ресурстарын башкарууну өркүндөтүү проблемасын чечүүнүн алкагында өлкөдө жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн жасоо зарыл.

4. Жер ресурсу менен бирге өндүрүштүн маанилүү табигый фактору суу ресурсу болуп эсептелет. Республикадагы суу ресурсунун кыйла бөлүгү жерлерди сугарууга жана айыл чарбалык суу керектөөлөргө пайдаланылат. 2015-жылы сугат суусун пайдалангандык үчүн республика боюнча 74,4 млн.сом көлөмүндөгү акча каражаттары чогултулган. Бул суу ресурстарын пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн өтө жетишсиз. Эсептөөлөр көрсөткөндөй, сугат суусун пайдаланган үчүн дыйкандар 1м^3 сугат суусуна 4 тыйын төлөсө, бир га жерге 149 сом, ал эми 6 тыйындан 1м^3 төлөгөндө 223 сом төлөйт, бул дүң продукциянын көрсөткүчүнө карата 0,15 жана 0,22% түзөт. Биздин пикирибизге, чыгымдардын деңгээли жогору эмес, ал дыйкандардын кирешелерине катуу таасирин тийгизбейт.

Биз эсептейбиз, суу үчүн акынын өлчөмүн 1м^3 үчүн 6 тыйынга чейин жогорулатуу талапка ылайыктуу. Мыйзам чегинде сугат суусун пайдалангандык үчүн чыгымдардын беренеси боюнча түшкөн бардык каражаттар жер-жерлерде максаттуу пайдалануу үчүн айыл өкмөтүнүн эсептешүү эсебине түшүүгө тийиш. Ушуга байланыштуу, КРдын Салык кодексине жергиликтүү салык катары сугат суусун пайдалангандык үчүн салык боюнча толуктоо киргизүүнү сунуштайбыз.

5. Экономикалык өнүгүү өлкөнүн экономикадагы иштеген персоналдын санына жана эмгектин өндүрүмдүүлүгүнө жараша болот Кыргыз

Республикасынын айыл чарбасында 689,5 миң адам иштейт, бул бардык иштеген калктын 29,3% ин түзөт. Ал эми айыл чарбасынын өлкөнүн ИДПдагы үлүшү 2015-жылы 14,1% түзгөн.

1990-жылы Кыргызстандын айыл чарбасында иштеген адамдардын саны 572 миңди түзгөн, 2015-жылы жалаң эле дыйкан (фермердик) чарбалардын саны 400790 бирдиктен ашкан. Өлкөдө эмгек өндүрүмдүүлүгү кыбыр өсүүдө. Акыркы он жылда эмгек өндүрүмдүүлүгү азыркы баалар боюнча баалык айырмачылыктын эсебинен 270,3%ке өскөн. Биз 2015-жылдын баалары менен дүң продукциянын көлөмүн эсептеп чыктык, бул өткөн жылдардагы эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн реалдуу көрсөткүчүн берет. Аныкталгандай, анын орто жылдык өсүш темпи 2,2% ти түздү.

6. Рынок атамекендик айыл чарба продукцияларынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө жогорку талаптарды коёт, аны жогорку өндүрүмдүү эмгек менен гана камсыз кылууга болот. Бүгүн айыл чарба тармагына жалаң гана агроөндүрүштүн жана айыл чарба продукциясын кайрадан иштетүүнүн технологияларын билген кызматкерлер эмес, маркетингтик стратегияны иштеп чыгууга жана ишке ашырууга жөндөмдүү адистер, өзүнүн практикалык ишмердүүлүгүндө финансылык менеджменттин, банк иштерине жана маалыматтык технологияларынын негиздерин жүзөгө ашырган адамдар талап кылынат.

КРдын Өкмөтү эгемендик өнүгүүнүн 26 жылынын ичинде дыйкан (фермердик) чарбаларга кыйла преференцияларды көп ирет берип турду. Дыйкан (фермердик) чарбалардын башчылары ишкерлер болуп эсептелишет, ошондуктан алар чарбалык ишмердүүлүктү цивилизациялуу жүргүзүүлөрү керек, алардын кыйла бөлүгү өз мүмкүнчүлүктөрүнө жараша ишкердүүлүктүн жаңы, заманбап ыкмаларын өздөштүрүп, алышты. Ошого карабастан, атамекендик агрардык өндүрүүчүлөр азырынча өнүккөн өлкөлөрдөгү фермерлердей зарыл болгон билимге ээ болуша элек.

Бул эң маанилүү проблеманы чечүүнүн чарасы катары биз дыйкандар менен фермерлердин квалификациясын жогорулатуунун такай иштөөчү системасын уюштурууну сунуш кылдык. Алар ишкерлер катары учёт жүргүзүүгө, финансылык отчеттуулукту жана мамлекеттик органдын алдында отчет берүүнү үйрөнүшү керек.

Кыргызстанда айыл чарбасынын товардык продукциясынын кыйла бөлүгүн дыйкан (фермердик) чарбалар өндүрүшкөндүктөн, коопсуз продукцияны өндүрүү, жаратылыш ресурстарын коргоо жана өндүрүш ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу, алардын чарбалык ишмердүүлүгү менен түздөн-түз байланыштуу. Ошон үчүн дыйкан (фермердик) чарбалардын башчыларын окутуу жана чарбалык ишмердүүлүктү жүргүзүүгө сертификат берүүнүн эрежелерин мыйзам менен бекитүү зарыл. Мындай сертификаттарды ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган (окуу жайы) бере алат.

7. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын курч проблемасынын бири кабыл алынуучу башкаруучулук чечимдердин оперативдүүлүгүнүн жана

эффективдүүлүгүнүн төмөндүгү болуп эсептелет, ал жаңы маалыматтык технологияларды жетишсиз пайдалануу менен байланышкан болот.

Маалыматтык технологияларды кеңери пайдалануу жана илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин ишке ашыруу максатында келечекте бир гана мамлекеттик тармактык порталды түзбөстөн, ошондой эле ар бир чарбакер субъект өз порталын түзүү жана колдоп туруу боюнча норманы белгилөөсү сунуш кылынат. Бул сайтта чарбакер субъекттин бүтүндөй маалыматтары чагылдырылууга тийиш, бул айыл чарба өндүрүшүнө жаңы технологияларды киргизүүгө гана мүмкүндүк бербестен, ошондой эле дүйнөлүк жана регионалдык рынокторго чыгаруу максатында керектөөчүлөр менен шериктерге өндүрүлүүчү продукциялар жана алардын көлөмү жөнүндө маалыматтарды таратууга жол ачат.

8. Ресурстарды пайдалануунун эффективдүүлүгүн комплекстүү баалоо-экономикалык анализдин бирден бир татаал маселелеринин бири. Анткени айыл чарбасынын бирдиктүү өндүрүштүк ресурстарынын эффективдүүлүгүн баалоо көп аспекттүү процесс болуп эсептелет, аны жалпылоочу, комплекстүү анализдин жардамы менен жеке сапаттык көрсөткүчтөрдүн негизинде ишке ашыруу керек. Айыл чарба өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн комплекстүү баалоо үчүн жерге ээлик кылгандардын разрезинде жер кадастрын түзүүнү аяктоо сунуш кылынат.

9. Ресурстарды пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун негизги факторлорунун бири өндүрүштүн технологиялык-уюштуруучунун деңгээли болуп эсептелет. Ал өндүрүштүн илимий-техникалык деңгээлин, өндүрүштү жана эмгекти уюштуруунун деңгээлин, чарба жүргүзүүнүн методдорун пайдалануунун жана башкарууну уюштуруунун деңгээлин камтыйт.

Көп сандаган, бирок майда дыйкан (фермердик) чарбалар айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарын эффективдүү пайдалануу үчүн жагымдуу илимий-техникалык шарттарды түзө алышпайт. Бул проблемаларды чечүү үчүн булар сунуш кылынат: биринчиден, ийгиликтүү иштеп жатышкан дыйкан (фермердик) чарбаларда өндүрүштү борборлоштурууну жүзөгө-ашыруу; экинчиден, дыйкан (фермердик) чарбалардын өндүрүштүк ишмердүүлүгүн да, сервистик кызмат көрсөтүүлөрүн да кооперациялоо процесстерин ишке ашыруу.

10. “Айыл чарбалык кооперация” өкмөттүк программасын иштеп чыгуу жана өндүрүшкө киргизүү сунуш кылынат, анда кооперативдердин техникалык жабдылышын бекемдөөгө баштапкы мамлекеттик колдоо көрсөтүү чаралары каралууга тийиш. Кооперациялоо менен төмөндөгүдөй милдеттер коюлган: жакынкы жылдарда айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнүн, малдын жана бакма канаттуулардын продуктуулугунун көрсөткүчтөрү боюнча 1986-1987-жылдардагы деңгээлге жетүү. Белгилей кетели, айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн өсүшү (2015-жылдын баалары менен) 1986-жылга салыштырганда 123% түзөт.

Биздин эсептөөлөрдөн аныкталгандай, кооперациялоо жана техникалык жаңылоо процессине өкмөт колдоо көрсөткөндө мамлекеттик займдын бир сомунa кошумча өсүш эки сомду түзөт, ал эми бул займдык каражаттар кооперативдер тарабынан кайтарыла тургандыгын эске алсак, анда акталышы андан да жогору болот.

Биз тарабынан Кыргыз Республикасынын Ош областындагы бир райондун мисалында айыл чарба кооперативинин модели аныкталды. Кооператив сунуш кылынган чарбалык ишмердүүлүктү жүзөгө ашырганда, кеминде 25-30 млн. сомдук продукция өндүрүүгө тийиш. Бул көлөмгө таянып, ар бир региондо адистештирүүнү эске алуу менен, кооперативдин айдоо аянттарын жана башка параметрлерин эсептеп чыгуулары керек. Кооперациялоонун негизги максаты айыл чарба субъекттеринин күч-аракетин өндүрүштүк ресурстарды сууну, жерди, эмгекти, финансыны жана материалдык-техникалык ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу жана жогорку көрсөткүчтөргө жетишүү үчүн бириктирүү болуп эсептелет.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Умарова, М. Понятие и классификация производственных ресурсов в АПК. [Текст] / М. Умарова // Журнал «Социально-гуманитарные науки». – Бишкек. 2010. №5-6. С. 138-141.
2. Умарова, М. Основные социально-экономические особенности развития сельского хозяйства Кыргызской Республики. [Текст] / М. Умарова, С.С. Деркенбаева // Журнал «Наука, новые технологии и инновации». №10. - Бишкек. 2011. С.102-107.
3. Умарова, М. Факторы повышения экономической эффективности использования производственных ресурсов в условиях рынка. [Текст] / М. Умарова // Журнал «Наука, новые технологии и инновации». №9. - Бишкек. 2012. С.67-72.
4. Умарова, М. Состояние и перспективы развития предпринимательства в АПК. [Текст] / М. Умарова // «Наука, новые технологии и инновации». №9. – Бишкек. 2012. С.98-102.
5. Умарова, М. Современное состояние продовольственной безопасности в КР. [Текст] / С.С. Деркенбаева, М. Умарова // Журнал «Наука, новые технологии и инновации». №9. -Бишкек. 2012. С.78-83.
6. Умарова, М. Water resources management in Kyrgyz republic. [Текст] / М.Умарова // Science and education. - Munich, Germany. 2013. С.256-263.
7. Умарова, М. Состояние использование трудовых ресурсов сельского хозяйства. [Текст] / М. Умарова // Social processes regulation in the context of economics, law and management. - London. 2013. С.75-77.
8. Умарова, М. Использование материально-технических ресурсов сельского хозяйства КР. [Текст] / М. Умарова // Социально-экономическое, социополитическое и социокультурное развитие регионов. Vedecko vydavatelske centrum «Sociosfera-CZ». - Прага. 2013. С.42-53.

9. Умарова, М. Роль земельных ресурсов в агропромышленном комплексе Кыргызской Республики. [Текст] / М. Умарова // Международная научно-практическая конференция «Экономика, государство и общество в XXI веке». – М.; Издательство РГТЭУ, 2013. С.158-165.
10. Умарова, М. Роль кооперации в развитии аграрного производства. [Текст] / М. Умарова // Журнал «Известие ВУЗов Кыргызстана». №4.- Бишкек. 2013. С.196-199.
11. Умарова, М. Инновация и ее роль в развитии экономики сельского хозяйства. [Текст] / М. Умарова // Журнал «Наука, новые технологии и инновации». №4. - Бишкек. 2013. С.204-206.
12. Умарова, М. Информация как фактор повышения экономической эффективности производственных ресурсов АПК. [Текст] / М. Умарова // Журнал «Наука, новые технологии и инновации». №4. - Бишкек. 2013. С.205-208.
13. Умарова, М. What does the accession to the customs union bring to the agriculture of Kyrgyzstan? [Текст] / М. Умарова // The Strategies of Modern Science Development VIII International scientific-practical conference Proceedings. Create Space North Charleston, SC, USA 2015. – С. 144-150.
14. Умарова, М. Интеграция Кыргызской Республики в ЕАЭС: новые возможности. [Текст] / М. Умарова // Межд. научно-практ. конференция «Стратегия инновационного развития агропромышленного комплекса в условиях глобализации экономики». ФГБОУ ФПО Воронежский ГАУ им. императора Петра I. Воронеж. 2015 г. – С. 273-277.
15. Умарова, М. Состояние использования земельно-водных ресурсов КР. Editor in chief research journal [Текст] / М.Умарова // International scientific review. New York. USA. 2016, № 3 (13). P. 89-97.
16. Умарова, М. Финансово-кредитная поддержка сельскохозяйственных товаропроизводителей Кыргызской Республики. [Текст] / М. Умарова Научно-методический журнал // Проблемы современной науки и образования. Москва. 2016. №4 (46). С. 65-73.
17. Умарова, М. Государственное регулирование сельскохозяйственного производства КР. [Текст] / М. Умарова. Журнал // Евразийский союз ученых. Москва. 2016. № 3 (24). Часть 1. С. 113-116.
18. Умарова, М. Использование иностранных инвестиций в развитии сельского хозяйства КР. Научно-методический журнал // Наука, техника и образование. Москва. 2016. №3 (21). С.132-137.

РЕЗЮМЕ

диссертации Умаровой Марии на тему: «Производственные ресурсы сельского хозяйства и пути повышения их экономической эффективности (на материалах Кыргызской Республики)» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности: 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (по отраслям и сферам деятельности)

Ключевые слова: агропромышленный сектор, сельское хозяйство, производственные ресурсы, экономическая эффективность.

Объект исследования: производственные ресурсы сельского хозяйства Кыргызской Республики.

Предмет исследования: повышение эффективности производственных ресурсов сельского хозяйства Кыргызской Республики.

Цель исследования: теоретико-методологическое обоснование и разработка практических рекомендаций по повышению экономической эффективности производственных ресурсов сельского хозяйства.

Методы исследования: системный, экономико-статистический и сравнительный анализ.

Полученные результаты: углублены и обоснованы научно-теоретические основы рационального использования производственных ресурсов; выявлены особенности многофункциональности сельского хозяйства; на основе анализа деятельности крестьянских (фермерских) хозяйств предложен показатель «условный валовой доход»; проанализировано состояние земельных ресурсов и предложено установление ставки земельного налога; сделано экономическое обоснование необходимости внесения платы за поливную воду, исходя из агротехнических норм расхода по культурам; предложены рекомендации по повышению профессиональной квалификации крестьян и фермеров; выполнена комплексная оценка экономической эффективности совокупных ресурсов; разработана модель сельскохозяйственного кооператива; определена эффективность реализации предложенной программы «Сельскохозяйственная кооперация» и рассчитаны прогнозные показатели ее эффективности.

Степень использования: основные результаты исследования использованы государственными органами управления при разработке аграрных программ развития регионов и способствуют проведению более обоснованных расчетов по определению экономической эффективности использования производственных ресурсов сельского хозяйства.

Область применения: научно-обоснованные рекомендации и разработанные предложения могут быть использованы сельскохозяйственными субъектами Кыргызской Республики в целях решения проблемы повышения экономической эффективности производственных ресурсов.

Мария Умарованын “Айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстары жана алардын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуунун жолдору (Кыргыз Республикасынын материалдарында)” темасындагы – 08.00.05 - Экономика жана эл чарбасын башкаруу (тармактар жана чөйрөлөр боюнча ишмердүүлүк) адистиги боюнча экономикалык илимдердин доктору илимий даражасын алууга диссертациялык изилдөөлөрдүн

ТЫЯНАГЫ

Өзөктүү сөздөр: айыл чарбасы, агроөнөр жай сектору, өндүрүштүк ресурс, экономикалык эффективдүүлүк.

Изилдөө объектиси: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстары.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарынын эффективдүүлүгү.

Изилдөөнүн максаты: айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу боюнча теориялык-методологиялык жагын негиздөө жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө ыкмалары: системалык, экономика-статистикалык жана салыштырмалуу анализ.

Алынган натыйжалар: өндүрүштүк ресурстарды сарамжалдуу пайдалануунун илимий-теориялык негиздери тереңдетилди; айыл чарбасынын көп тармактуулугунун өзгөчөлүктөрү белгиленди; дыйкан (фермер) чарбалардын ишмердүүлүгүн талдоонун негизинде "шарттуу дүң киреше" көрсөткүчү сунушталды; жер ресурстарынын учурдагы абалы талданды жана жер салыгынын өлчөмүн белгилөө сунушталды; өсүмдүктөрдүн сугат сууну керектөөсүнүн агротехникалык нормаларын эске алуу менен, акы төлөөнү киргизүү зарылчылыгы экономикалык жактан негизделди; дыйкан-фермерлердин кесиптик квалификациясын жогорулатуу чаралары сунушталды; бардык ресурстардын экономикалык эффективдүүлүгүнө комплекстүү баа берилди; айыл чарба кооперативинин модели түзүлдү; сунушталган "Айыл чарба кооперациясы" программасын ишке ашыруунун натыйжалуулугу аныкталды жана анын келечектеги кайтарымдуулугу алдын ала аныкталды.

Пайдалануу даражасы: изилдөөнүн негизги жыйынтыктары, республиканын аймактарын өнүктүрүү боюнча агрардык программаларды иштеп чыгууда, мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан пайдаланылат жана айыл чарбасынын өндүрүштүк ресурстарынын экономикалык эффективдүүлүгүн аныктоо боюнча негиздүү эсептөөлөрдү жүргүзүүгө жардам берет.

Колдонуу чөйрөсү: илимий-негизделген көрсөтмөлөр жана иштелип чыккан сунуштар, Кыргыз Республикасынын айыл чарба субъекттери тарабынан, өндүрүштүк ресурстардын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуудагы маселелерди чечүү максатында пайдаланылышы мүмкүн.

RESUME

of Umarova Mariya's theses on the topic: "Production resources of agriculture and ways to increase their economic efficiency (on the materials of the Kyrgyz Republic)" for the degree of Doctor of Economic Sciences in the specialty: 08.00.05 - Economics and management of the national economy (by industry and field of activity)

Keywords: agro-industrial sector, agriculture, production resources, economic efficiency.

Object of study: agricultural production resources of the Kyrgyz Republic.

Subject of study: increasing of efficiency of agricultural production resources of the Kyrgyz Republic.

Purpose of the study: theoretical and methodological substantiation and development of practical recommendations for improving the economic efficiency of agricultural production resources.

Methods of research: systemic, economic-statistical and comparative analysis.

Results: the scientific and theoretical bases of rational use of production resources are deepened and grounded; specifics of the functioning of a multi-sectoral agriculture has been clarified; on the basis of the analysis of the activities of farms, the "conditional gross income" indicator was proposed; the state of land resources was analyzed and the establishment of a land tax rate has been proposed; the economic justification has made for the need to pay for irrigation water based on the agrotechnical rates of expenditure for crops; on the basis of the study of the activities of farms has proposed measures to improve the professional skills of the bulk of the peasants; a comprehensive assessment of the economic efficiency of aggregate resources was carried out; a proposal was made to determine the value of agricultural land; a model of an agricultural cooperative has been developed; the effectiveness of the proposed program "Agricultural cooperation" has been determined and its long-term payback was predicted.

Degree of use: the main results of the research were used by the government authorities in the development of agrarian programs for the development of the regions and facilitate more reasonable calculations to determine the economic efficiency of the use of agricultural production resources.

Application area: scientifically grounded recommendations and developed proposals can be used by agricultural subjects of the Kyrgyz Republic in order to solve the problem of increasing the economic efficiency of productive resources.

Форматы 60*84. 1/16
офс.кагазы офс. ыкма менен көлөмү 2,5 басма табак. Нускасы 100 даана.
М.Рыскулбеков атындагы КЭУнин басмакансында басылды.